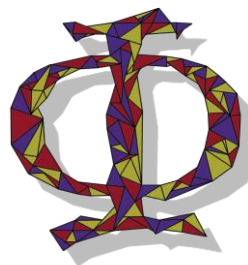

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ,
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΧΕΙΜΕΡΙΝΟ/ΕΑΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ

Επιβλέπων καθηγητής: Γ. Βλαχάκης

Η εικόνα του Μαρξ μέσα από έργα του
Αξελού και του Παπαϊωάννου

Κούρτης Ιωάννης
Α.Μ.: 215017

Ακαδ. Έτος: 2018 / 2019

Θα ήθελα να αφιερώσω τη συγκεκριμένη διπλωματική εργασία στη σύζυγο μου και σχολική ψυχολόγο Σμαράγδα Ματθαίου. Της αφιερώνω μια διπλωματική που αφορά στον Μαρξ, διότι το ενδιαφέρον και η αφοσίωσή της για τους πιο αδύναμους συνανθρώπους μας αποτελεί προσπάθεια ανάλογη που χάραξαν πολύ μεγάλα πνεύματα στην παγκόσμια ιστορία όπως ο Καρλ Μαρξ και θα πρέπει να αποτελούν πυξίδα ήθους και δράσης για όλους μας. Επιπλέον, ο προσανατολισμός προς το μέλλον διαμέσου της ενασχόλησης με τους νέους ανθρώπους προσδιορίζει την ελπίδα για την μελλοντική αλλαγή και για μια καλύτερη και ποιοτικότερη ζωή.

Το έργο του Μαρξ αποτελεί για όλους εμάς τους θαυμαστές του πηγή έμπνευσης, δημιουργίας και επαναστατικής διάθεσης. Επιπλέον, αποτελεί έργο που οραματίζεται ουτοπίες, θέτοντας ως στόχο την υπέρβαση των δυσκολιών και των αδικιών της ανθρωπότητας. Οι ιδέες του Μαρξ μας καθοδηγούν επαναστατικά και μας καλλιεργούν ηθικά, πνευματικά και στοχαστικά.

Η Σμαράγδα αποτέλεσε και αποτελεί πηγή έμπνευσης για εμένα. Θεωρώ πως με το κουράγιο της και με την υπομονή της μου έδινε και μου δίνει πάντοτε ελπίδα προκειμένου να αντιμετωπίσω και τις πιο δύσκολες αντιξοότητες. Ωστόσο, σε παραλληλισμό με το μαρξικό έργο η αγάπη της και η ελπίδα της για της καλύτερες και τις πιο ανατρεπτικές αλλαγές αποτέλεσε ισχυρό καθοδηγητικό νήμα για την ζωή μου και αυτό θα της το αναγνωρίζω πάντοτε.

Ευχαριστίες

Για τη συγγραφή του συγκεκριμένου έργου θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά πρώτα και κύρια τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Γιώργο Βλαχάκη. Η συμβολή του ήταν καθοριστική καθώς με τα σχόλια και της παρατηρήσεις του με βοήθησε υπερβολικά πολύ να κατανοήσω τόσο τη σχέση των διανοητών μας με τον Μαρξ όσο και την μεταξύ τους σχέση. Κυρίως με βοήθησε με τον ήπιο και πολύ ψύχραιμο χαρακτήρα που διαθέτει ώστε να αντιμετωπίζω με σωφροσύνη και όχι με πανικό τις δυσκολίες που κάθε φορά μου εμφανίζονταν. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω το ίδιο το «Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Φιλοσοφία» που παρακολούθησα, διότι το συγκεκριμένο πρόγραμμα αποτέλεσε μια ανεξάντλητη πηγή γνώσης και μου προσέφερε την δυνατότητα επαφής και γνωριμίας με πολύ σπουδαίους διανοητές. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και ειδικότερα την σύζυγό μου Σμαράγδα για το μεγάλο κουράγιο και την τεράστια συμπαράσταση που μου πρόσφερε προκειμένου να ισορροπήσω αποτελεσματικά τις οικογενειακές, τις επαγγελματικές και τις ακαδημαϊκές μου υποχρεώσεις.

Περίληψη

Ο Αξελός και ο Παπαϊωάννου υπήρξαν σημαντικοί στοχαστές που διένυσαν παράλληλη πορεία και παρουσίασαν τεράστιο εύρος σκέψης και ενδιαφερόντων. Η πρόκληση της ενασχόλησης με έναν κορυφαίο διανοητή όπως τον Καρλ Μαρξ επιβεβαιώνει τις μεγάλες τους δυνατότητες. Ωστόσο, η πρωτοτυπία των αναλύσεών τους, καθώς και η ιδιαίτερη φροντίδα και λεπτότητα που έδειξαν στις προσεγγίσεις τους αποκαλύπτουν τη μοναδικότητα της σκέψης τους. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο, η ενασχόληση στην παρούσα εργασία με τους Αξελό και Παπαϊωάννου αποτελεί ένα ιδιαίτερα συναρπαστικό πνευματικό εγχείρημα. Αφορμή για την ενασχόλησή με το έργο τους αποτέλεσε πράγματι το ενδιαφέρον που επέδειξαν στον μαρξικό προβληματισμό. Ωστόσο, η πραγματική αιτία δεν είναι άλλη από το γνήσιο ενδιαφέρον για τους δύο γαλλοτραφείς διανοητές. Ακριβώς με αυτόν τον τρόπο προσπάθησα να παρουσιάσω τη σκέψη τους. Αξιοποίησα συγκεκριμένες αναφορές από το μαρξικό έργο, προκειμένου να αναδειχθεί η μοναδικότητα της σκέψης τους.

Λέξεις κλειδιά: διαλεκτικός υλισμός, ιδεαλισμός, μεταφυσική της τεχνικής, αλλοτρίωση, καθολικός άνθρωπος, καπιταλισμός

Summary

Axelos and Papaioannou were very important thinkers that acted together and showed a wide range of thoughts and interests. The challenge of their being involved with the leading intellectual figure of Karl Marx confirms their great potential. Besides, the innovation of their analyses as well as their special attention and sleekness considering their approaches reveal the uniqueness of their thoughts. For this particular reason, the engagement of the present paper with Axelos and Papaioannou constitutes a spiritual task. The motive behind the engagement with their work lies on their interest in the Marxist concern. However, the true reason is the genuine interest for these two French intellectuals and I tried to present their thoughts following this way. I used specific references of the Marxist work in order to point out the uniqueness of their thoughts.

Key words: dialectical materialism, idealism, metaphysics of the technique, alienation, Homo Universalis, capitalism

Πίνακας Περιεχομένων

Περίληψη	iv
Εισαγωγή	7
Πρώιμος και ώριμος Μαρξ	10
Διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός	10
Κριτική στον Χέγκελ και στον Φόιερμπαχ.....	12
Αλλοτρίωση	18
Η έννοια της αρνητικής ανθρωπολογίας.....	18
Καπιταλιστική αλλοτρίωση	23
Καθολικός άνθρωπος	26
Παραγωγικές δυνάμεις και παραγωγικές σχέσεις	30
Καταμερισμός της εργασίας και ατομική ιδιοκτησία	32
Ταξικός ανταγωνισμός.....	34
Βάση και εποικοδόμημα	38
Ιδεολογία.....	41
Ντετερμινισμός και τελεολογία	46
Επανάσταση	49
Αξελός και Παπαϊωάννου: κοινό πνευματικό ταξίδι	52
Κριτική στον Μαρξ.....	53
Κριτική στους μαρξιστές	57
Συγκλίσεις και αποκλίσεις	60
Επίλογος	65
Βιβλιογραφία	66

Εισαγωγή

Στην εργασία αυτή θα μας απασχολήσει η σκιαγράφηση του μαρξικού έργου μέσα από συγκεκριμένα κείμενα του Κώστα Αξελού (1924-2010) και του Κώστα Παπαϊωάννου (1925-1981). Το έργο του Αξελού που θα μας απασχολήσει κυρίως αποτελεί τη μία από τις δύο διδακτορικές του διατριβές που υποστήριξε στη Σορβόνη το 1959, σε μετάφραση από την τρίτη γαλλική έκδοση που επιμελήθηκε η Κατερίνα Δασκαλάκη¹. Από την άλλη, το έργο του Παπαϊωάννου με το οποίο θα ασχοληθούμε είναι το πρώτο μέρος από τα δύο συνολικά κείμενα που αφορούν στον Μαρξ και στον Μαρξισμό². Τα συγκεκριμένα έργα, συλλογή από άρθρα του Παπαϊωάννου στη γαλλική γλώσσα, γράφτηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, ενώ κάποια στιγμή σκόπευε να τα δημοσιεύσει ο ίδιος σε βιβλίο. Ωστόσο, εξαιτίας του σχετικά πρόωρου θανάτου του, το έργο αυτό ανέλαβε να το εκπληρώσει ο φίλος του κοινωνιολόγος και φιλόσοφος Raymond Aron (1905-1983) το 1983 στο Παρίσι (Aron, 2009). Μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας των δύο ελλήνων διανοητών είναι αφιερωμένο στον Μαρξ και στον Μαρξισμό. Ωστόσο, εμείς θα περιοριστούμε στα δύο αυτά βιβλία, καθώς φαίνεται να αποτελούν εξόχως χαρακτηριστικά έργα τους αναφορικά με τα ζητήματα που μας απασχολούν.

Επομένως, εκείνο το οποίο θα προσπαθήσουμε να κάνουμε, είναι να κατανοήσουμε το έργο του Μαρξ με αποκλειστική αναφορά στην προσέγγιση των δύο ελλήνων στοχαστών. Για τον λόγο αυτό οι βιβλιογραφικές αναφορές που θα αξιοποιηθούν για ετούτη την εργασία, τόσο για το πρωτότυπο έργο του Μαρξ, όσο και για τις άλλες δευτερεύουσες βιβλιογραφικές πηγές, θα είναι πολύ περιορισμένες ή και σε μερικές περιπτώσεις θα απουσιάζουν εξολοκλήρου. Το τελικό αποτέλεσμα θα είναι η ανάδειξη του έργου των ελλήνων στοχαστών και όχι του Μαρξ. Ούτως ή άλλως θεωρούμε ότι

¹ Αξελός, *Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής: από την αλλοτρίωση του ανθρώπου στην κατάκτηση του κόσμου*, 2000, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη

² Παπαϊωάννου, *Μαρξ και Μαρξισμός (τόμος 1): οντολογία και αλλοτρίωση*, 2009, Αθήνα, Εναλλακτικές εκδόσεις

το μαρξικό έργο³ αποτέλεσε την αφορμή προκειμένου να αναπτύξουν την σκέψη τους οι δύο στοχαστές⁴. Εξάλλου η προηγούμενη παρατήρηση επιβεβαιώνεται και εξαιτίας του γεγονότος ότι τόσο ο Αξελός, όσο και ο Παπαϊωάννου δεν παρέμειναν προσκολλημένοι στον Μαρξ και στον μαρξισμό με απόλυτο και δογματικό τρόπο, αλλά αντίθετα προσπάθησαν ο καθένας με διαφορετικό τρόπο, να ερμηνεύσουν τον Μαρξ με μια εντελώς καινοτόμα και πρωτοποριακή ανάγνωση. Σύμφωνα άλλωστε με (σχετικά λίγες) αξιόπιστες δευτερεύουσες βιβλιογραφικές αναφορές για τους στοχαστές που μας ενδιαφέρουν, κοινό διανοητικό εγχείρημα των δύο φιλοσόφων (αλλά και του Κορνήλιου Καστοριάδη) αποτελεί η προσπάθεια αποκάθαρσης των διαστρεβλώσεων των «ορθόδοξων» μαρξιστών και παράλληλα η «διόρθωση» των αντιφάσεων του ίδιου του μαρξικού έργου (Memos, Axelos, Castoriadis, Papaioannou and Marx: Towards an anti-critique, 2013, σ. 1030). Επιπλέον, κρίνεται ως κοινή διάσταση του έργου τους η ενασχόληση με την έννοια της τεχνικής ως μεταφυσικής έννοιας και παράλληλα η αντιμετώπιση του Μαρξ ως φορέα του δυτικού ανθρωπισμού και πολιτισμού (Memos, Marx in Question, 2014, σ. 71).

Δεν θα αναφέρουμε στο σημείο αυτό πολλά στοιχεία για τα δύο βασικά συγγράμματα των Παπαϊωάννου και Αξελού που θα αξιοποιηθούν σε ετούτο το εγχείρημα, διότι κάτι τέτοιο θα γίνει ούτως ή άλλως στις μετέπειτα ενότητες. Αξίζει μόνο να αναφέρουμε ότι η επεξεργασία των έργων αυτών δεν θα αποτελέσει μια στείρα φιλολογική επεξεργασία. Με άλλα λόγια δεν θα πραγματοποιήσουμε μια απλή αναπαραγωγή ή περίληψη των συγγραμμάτων των δύο στοχαστών μας. Αντίθετα θα προσπαθήσουμε να συμπυκνώσουμε όσο το δυνατό πιο αφαιρετικά τις βασικές ιδέες τους αναφορικά με τα κεντρικά ζητήματα που έθεσε ο ίδιος ο Μαρξ στο έργο του. Τα ζητήματα αυτά θα λειτουργήσουν ως κεντρικοί άξονες για την εργασία μας και θα προσπαθήσουμε να αντλήσουμε στοιχεία για τους άξονες αυτούς από τα βιβλία που αναφέραμε νωρίτερα. Μάλιστα, σκοπεύουμε να σταθούμε ακόμα περισσότερο στα μαρξικά ζητήματα που δημιούργησαν και δημιουργούν την μεγαλύτερη αμηχανία ως προς τον ορθό τρόπο της ερμηνείας τους από τους επιγόνους του Μαρξ, προκειμένου να κατανοήσουμε

³ Σε ετούτη την εργασία, οι αναφορές στο μαρξικό έργο αφορούν στο ίδιο το έργο του Μαρξ. Το έργο των επιγόνων του Μαρξ θα ονομάζεται μαρξιστικό, ενώ η θεώρησή τους μαρξισμός.

⁴ Σε αυτό το σημείο απαιτείται προσοχή. Σαφέστατα οι δύο στοχαστές με αφορμή το μαρξικό έργο ξεδίπλωσαν την δική τους μοναδική στοχαστική ικανότητα, σε καμία περίπτωση όμως και ιδιαίτερα στην περίπτωση του Παπαϊωάννου δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι δύο διανοητές έκαναν αυθαίρετες προβολές επάνω στο μαρξικό έργο προκειμένου να εκφράσουν τις δικές τους προσωπικές απόψεις.

καλύτερα τον τρόπο που τα επεξεργάζονται και μέσω αυτού του τρόπου, τελικά τον ίδιο τον ιδιαίτερο προβληματισμό των δύο ελλήνων στοχαστών. Θα επιμείνουμε ιδιαίτερα στις θεματικές που φαίνεται να ενδιαφέρουν πρωτίστως του δύο στοχαστές, ενώ θα παραλείψουμε άλλες που αν και σημαντικές για την κατανόηση της μαρξικής σκέψης, φαίνεται να απασχολούν λιγότερο τους στοχαστές μας.

Σημαντικά ζητήματα της μαρξικής προβληματικής που φαίνεται να απασχολούν λιγότερο τους Παπαϊωάννου και Αξελό είναι ζητήματα από μια άποψη τεχνικά που σχετίζονται περισσότερο με την επιστήμη της πολιτικής οικονομίας και αναφέρονται (ενδεικτικά) στους όρους της υπεραξίας, της υπερεργασίας, της αξίας χρήσης, της αξίας ανταλλαγής, κλπ. Αντίθετα, οι παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις, οι ντετερμινιστικές και τελεολογικές διαθέσεις του Μαρξ, η διαφοροποίηση του νεαρού από τον ώριμο Μαρξ, οι έννοιες της αλλοτρίωσης, της διαλεκτικής, της τάξης, κλπ θα αποτελέσουν μερικούς από τους άξονες βάσει των οποίων θα πορευτεί η ανάλυσή μας. Η τελική ενότητα θα αποτελέσει την κατακλείδα της συγκεκριμένης μελέτης με την σύγκριση των δύο ελλήνων στοχαστών. Οι παράλληλοι βίοι τους καθώς και τα κοινά στοχαστικά τους ενδιαφέροντα αποτέλεσαν το βασικό ερέθισμα για την επιλογή τους. Προκειμένου να αναδείξουμε τόσο τις συγκλίσεις όσο και τις αποκλίσεις στην τελευταία παράγραφο αντιπαραβάλλουμε τις κεντρικές τους θέσεις πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα, διατυπώνοντας ορισμένες ερμηνευτικές θέσεις.

Πρώιμος και ώριμος Μαρξ

Διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός

Η διαλεκτική αντίθεση αποτελεί οικουμενικό γεγονός και περιλαμβάνει τόσο την ενότητα όσο και την αντίθεση, με άλλα λόγια αποτελεί την ενότητα των αντιθέτων (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 86). Σύμφωνα με τους «ορθόδοξους» μαρξιστές⁵, ο φιλοσοφικός όρος “διαλεκτικός” θεωρήθηκε ότι απομονώθηκε από το εγγελιανό-ιδεαλιστικό του πλαίσιο και ενσωματώθηκε στον επιστημονικό υλισμό της εποχής. Η βασική κριτική του Ένγκελς στις προγενέστερες υλιστικές θεωρήσεις ήταν η απουσία του διαλεκτικού χαρακτήρα στην κίνηση της ύλης. Η ύλη για τους μαρξιστές αφορά τόσο την ανόργανη ύλη, όσο και τις κοινωνικές σχέσεις (Αντωνοπούλου, 2008, σσ. 80-81). Στην κοινωνία η διαλεκτική αντίθεση εκφράζεται με τον ταξικό ανταγωνισμό και την αντίθεση του προλεταρίου με τον καπιταλιστή.

Επιπλέον, για τους μεταγενέστερους μαρξιστές η διαλεκτική αντίθεση λαμβάνει την μορφή θεωρίας και πράξης ή ύλης και συνείδησης. Σύμφωνα με τη θεωρία της γνώσης των μαρξιστών οι αντικειμενικοί νόμοι βρίσκονται έξω από το ανθρώπινο νου με την έννοια ότι το αντικείμενο είναι ανεξάρτητο από το υποκείμενο (Αντωνοπούλου, 2008, σσ. 87-88). Ο άνθρωπος λογίζεται ως ένα απόλυτα παθητικό ον και η αληθινή γνώση βρίσκεται πέρα και έξω από την ανθρώπινη συνείδηση (Αντωνοπούλου, 2008, σσ. 89, 92). Πράγματι, ο Παπαϊωάννου επικρίνει τον Μαρξ ως προς το ότι θεωρεί την ανθρώπινη συνείδηση από μόνη της εντελώς αδιάφορη και μάλιστα ότι καθορίζεται ιστορικά πλήρως από τις παραγωγικές δυνάμεις (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 65).

Σε κάθε περίπτωση οι «ορθόδοξοι» μαρξιστές προσπάθησαν να αναγάγουν την εφαρμογή του διαλεκτικού υλισμού ως τον καθολικό νόμο της ιστορίας

⁵ Ως ορθόδοξος μαρξισμός χαρακτηρίστηκαν οι ιδέες που παρουσιάστηκαν στην Β΄ διεθνή και αποτέλεσαν τη συστηματική προσπάθεια αποτύπωσης των θεωρητικών και μεθοδολογικών μαρξικών θέσεων. Μετά τον θάνατο του Μαρξ, ως κύριοι διαμορφωτές των ιδεών αυτών οι «μαθητές του» προσπάθησαν να συστηματοποιήσουν τις κεντρικές μαρξικές ιδέες και να αμβλύνουν τις εσωτερικές του αντιφάσεις. Πρώτος και κύριος ο Φρίντριχ Ένγκελς (1820-1895) και αργότερα οι Γκεόργκι Πλεχάνοφ (1856-1918), Καρλ Κάουτσκι (1854-1938), Έντουαρντ Μπερνστάιν (1850-1932), κα, προσπάθησαν να καθοδηγήσουν την εργατική τάξη και να διαμορφώσουν τους «κανόνες» προκειμένου να ακολουθούν οι πιο πιστοί μαρξιστές (Mendelson, 1979). Το έργο των Αξελού και Παπαϊωάννου που μας ενδιαφέρει εδώ, γράφτηκε σε συνάρτηση και σε ορισμένες περιπτώσεις ως κριτική έναντι των θέσεων του ορθόδοξου μαρξισμού.

(Αντωνοπούλου, 2008, σ. 84). Εκείνος όμως που καθιέρωσε τον διαλεκτικό υλισμό ως απόλυτη κοσμοθεωρία ήταν ο Ιωσήφ Στάλιν (1878-1953)⁶. Επιπλέον, εξαιτίας του Στάλιν ο ιστορικός-διαλεκτικός υλισμός μετατράπηκε σε εξελικτικό υλισμό και εξελικτική θεωρία εξαιτίας της νομοτελειακής διάστασης που εισήγαγε. Για τον Στάλιν η διαλεκτική εξετάζει πλέον τους νόμους της εξέλιξης και όχι της ενότητας ή της διαφοράς (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 90). Επομένως, ο διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός ορίζεται τελικά ως η εφαρμογή του διαλεκτικού υλισμού στην ανθρώπινη ιστορία (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 81).

Όχι μόνο η ίδια η προσπάθεια διατύπωσης του ιστορικού υλισμού ως ενός κλειστού φιλοσοφικού συστήματος ήταν εντελώς μακριά από τις προθέσεις του Μαρξ⁷, αλλά και η ίδια η δημιουργία του όρου δεν οφείλεται στον τελευταίο αλλά στον Ένγκελς (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 80). Ο Μαρξ ουδέποτε προσπάθησε να διαμορφώσει μια καθολική κλειστή θεωρία. Αντίθετα θεωρούσε ότι η ανάδυση της πραγματικότητας ακυρώνει την ίδια τη φιλοσοφία, πόσο μάλλον τη φιλοσοφία ως ένα κλειστό θεωρητικό σύστημα (Αντωνοπούλου, 2008, σσ. 91-92, 132). Ο στοχαστής Εντουαρτ Μπερνστάιν είχε αντιληφθεί σωστά τον Μαρξ ισχυριζόμενος ότι, αν η γνώση βρίσκεται πέρα και έξω από το σκεπτόμενο υποκείμενο, καταργείται η ανθρώπινη ελευθερία και η ενεργή δράση του ανθρώπου (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 85, 88-89).

Ο Παπαϊωάννου συμφωνεί με τον ισχυρισμό ότι οι ορθόδοξοι μαρξιστές προσπάθησαν να αναγάγουν το μαρξισμό σε κλειστό φιλοσοφικό σύστημα. Επιπροσθέτως, αποδέχεται ότι σε καμία περίπτωση δεν υπάρχει για τον Μάρξ "διαλεκτικός υλισμός" ούτε διαλεκτική πορεία της ύλης (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 51-52). Το παρακάτω απόσπασμα δεν θα μπορούσε να είναι χαρακτηριστικότερο των διαθέσεων του:

⁶ Ο Στάλιν συγκρότησε την μαρξιστική του θεώρηση στο βιβλίο του *Διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός* γραμμένο τον Σεπτέμβριο του 1938 (Στάλιν, 1945), το οποίο αποτέλεσε το κεντρικό κείμενο της σοβιετικής πολιτικής θεωρίας.

⁷ Ήδη στο βιβλίο *Γερμανική ιδεολογία (1845-46)* (Μαρξ & Ένγκελς, Η γερμανική ιδεολογία, 2003) πολλοί ορθόδοξοι μαρξιστές θεωρούν ότι η θεωρία του ιστορικού υλισμού βρίσκεται εκεί πλήρως αναπτυγμένη.

Δεν υπάρχει στον Μαρξ “διαλεκτικός υλισμός”: ακόμα και ο ίδιος ο όρος δεν είναι δικός του, αλλά του Ένγκελς, και δεν είναι φυσικά τυχαίο που ο Λένιν⁸, που φαίνεται πως δεν μπορούσε να κάνει ούτε βήμα δίχως να “συμβουλευτεί” τον Μαρξ, δεν κατάφερε να στηρίζει το έργο του Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός, ένα έργο που βασίζεται εξ ολοκλήρου στην αρχή της αυθεντίας, παρά σε ελάχιστα χωριά του Μαρξ. Πιο θεμιτό θα ήταν να αποδώσουμε στον Πλάτωνα την πατρότητα της ψυχανάλυσης ή της “υλιστικής αντίληψης της ιστορίας” από το να θεωρήσουμε τον Μαρξ φιλόσοφο του “υλισμού” ή θεωρητικό μιας νέας “διαλεκτικής” (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 59).

Μάλιστα ο υλισμός απορρίπτεται εξολοκλήρου στον Μαρξ διότι «δεν υπάρχει πλέον ύλη που να μην έχει μεταβληθεί είτε σε πρώτη ύλη της ανθρώπινης δραστηριότητας είτε σε ύλη δημιουργημένη από τις “παραγωγικές δυνάμεις”» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 59).

Κριτική στον Χέγκελ και στον Φόιερμπαχ

Θα εκκινήσουμε την πραγματέυσή μας με τις θέσεις του Παπαϊωάννου προκειμένου να αντιληφθούμε τον τρόπο που αντιμετωπίζει ο Μαρξ τον Λούντβιχ Φόιερμπαχ (1804-1872)⁹. Για τον Παπαϊωάννου «ο Μαρξ ήταν φοϊερμπαχικός» τουλάχιστον για όσο χρόνο φιλοσοφούσε (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 33, 138). Ο Μαρξ στην “Αγία οικογένεια” απαριθμεί τους λόγους που ο Φόιερμπαχ ήταν πολύ μεγάλος στοχαστής (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 34-36). Ο βασικός λόγος είναι ότι τοποθέτησε στη σωστή της διάσταση τη σχέση ανθρώπου και φύσης και αμφισβήτησε την υπερβατική φύση του θεού.

Ο εγγελιανός άνθρωπος ξαναβρίσκει την βασική του ουσία αποκομμένος από την ύλη. Ο Φρήντριχ Χέγκελ (1770-1831) διακρίνει διαλεκτικά μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, θεωρώντας το ανθρώπινο «Είναι» πνευματικό. Η ανθρώπινη εργασία αποτελεί ενέργεια που εκπηγάξει από το πνεύμα. Αντίθετα στον Φόιερμπαχ ο

⁸ Βλαντίμιρ Λένιν (1870-1924)

⁹ Το βιβλίο που άσκησε σημαντική επιρροή στους Μαρξ και Ένγκελς ήταν η κριτική που άσκησε ο Φόιερμπαχ στον Χέγκελ γραμμένο το 1839 (Φόιερμπαχ, 1990).

άνθρωπος εντοπίζει την ουσία του εντός και διαμέσου της φύσης. Η εργασία δεν αποτελεί τίποτα λιγότερο και τίποτα περισσότερο από την ίδια την υποταγή του ανθρώπου στην φύση. Με άλλα λόγια ο άνθρωπος αντικειμενικά αποτελεί μέρος της φύσης με την παραγωγική του δραστηριότητα. Είναι πολύ σημαντικό να τονίσουμε ότι για τον Παπαϊωάννου στην πραγματικότητα δεν παρατηρείται ρήξη και ασυνέχεια στον πρώιμο Μαρξ μεταξύ του αρχικού χεγκελιανού και του μετέπειτα Φοίερμπαχικού εαυτού του. Για τον Παπαϊωάννου ο Μαρξ ποτέ δεν αρνήθηκε τον χεγκελιανό εαυτό του¹⁰. Απλούστατα αντικατέστησε την πνευματική διάσταση της κοσμοθεωρίας του Χέγκελ με την ανθρώπινη εργασία και «κατεδάφισε την παλιά διαλεκτική και την παλιά φιλοσοφία» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 138). Η ταύτιση του υποκειμενικού με το αντικειμενικό, του ανθρώπου και της φύσης γίνεται διαμέσου της ανάγκης. Η ανάγκη ενεργοποιεί τον άνθρωπο προκειμένου να παράγει και να μετασχηματίζει τη φύση. Δια των αναγκών μας ξεχωρίζουμε από την φύση και δια της εργασίας μας εξυψωνόμαστε από αυτήν (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 38-39).

Σχετικά με τις παραπάνω παρατηρήσεις του Παπαϊωάννου αξίζει να αναφέρουμε και κάτι ακόμα. Αναφερθήκαμε προηγουμένως στον διαλεκτικό διαχωρισμό του εγγελιανού υποκειμένου από το αντικείμενο. Επιπλέον, αναφερθήκαμε στον διαφορετικό τρόπο που προσεγγίζει την σχέση υποκειμένου-αντικείμενου ο Φοίερμπαχ, θεωρώντας δηλαδή ότι ο άνθρωπος αναγνωρίζει τον εαυτό του μόνο εντός των αντικείμενων που τον περιβάλλουν. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ακριβώς τι εννοούμε με αυτές τις φράσεις, διότι θεωρούμε ότι έτσι όπως είναι διατυπωμένες μπορεί να είναι εν τέλει παραπλανητικές ως προς την προσέγγιση του Παπαϊωάννου. Η διάκριση μεταξύ υποκειμένου-αντικείμενου του Χέγκελ αναφέρεται σε ένα πρώτο-εννοιολογικό επίπεδο. Αντίθετα σε ένα μετά-θεωρητικό επίπεδο ο κόσμος περιλαμβάνει συνολικά τόσο το υποκείμενο όσο και το αντικείμενο. Αυτό ακριβώς περιγραφεί ο ιδεαλισμός και η διαλεκτική του Χέγκελ αναφορικά με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Αντίθετα η ταύτιση υποκειμένου-αντικείμενου στον Φοίερμπαχ είναι εντελώς πλασματική με

¹⁰ Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο Μαρξ άσκησε δριμύτατη κριτική στον Χέγκελ. Το εγγελιανό σχήμα της διαλεκτικής περιλαμβάνει την άρνηση, την διατήρηση και την επιβεβαίωση. Στο σύνολο του πνευματικού κόσμου και διαμέσου της φιλοσοφίας, ο άνθρωπος αναγνωρίζει ως απαραίτητα συστατικά στοιχεία όλες τις αλλοτριωμένες εκφάνσεις του πνεύματος. Με βάση τις συγκεκριμένες διαπιστώσεις, σύμφωνα πάντοτε με τον Παπαϊωάννου, ο Μαρξ εντοπίζει στον Χέγκελ έλλειψη κριτικής διάθεσης. Πράγματι ο Μαρξ, όπως θα δούμε και παρακάτω όχι μόνο δεν αναγνωρίζει ως απαραίτητες τις εκφάνσεις της πνευματικής αλλοτρίωσης (όπως η φιλοσοφία), αλλά αντίθετα θεωρεί ότι θα πρέπει κανείς να τις αρνηθεί κατηγορηματικά. Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με ένα σχήμα που περιλαμβάνει ιστορικά τα πάντα, αλλά για μια προσπάθεια άρνησης ή και ακύρωσης των προϊόντων της ιδεολογίας (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 120).

την έννοια ότι αυτό που συμβαίνει στον εξωτερικό κόσμο σε καμία περίπτωση δεν περιλαμβάνει τον άνθρωπο. Ο υλισμός λοιπόν του Φόιερμαχ για τον Παπαϊωάννου διακρίνει πλήρως και σαφώς μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου. Η μοναδική πραγματικότητα του ανθρώπου είναι ο εξωτερικός του κόσμος (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 55-57).

Ο Μαρξ χρησιμοποιώντας το σχήμα Φόιερμαχ – Χέγκελ προσπάθησε να παντρέψει τον υλισμό με τον ιδεαλισμό και τελικά τον υλισμό με τον ιστορικισμό. Ιστορικισμό με την έννοια ότι η ανθρωπότητα ως μέρος ενός όλου μετέχει ενεργά στον μετασχηματισμό της φύσης (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 57). Το φοιερμαχικό σχήμα ενσωματώνεται εύκολα στο χεγκελιανό για τον εξής λόγο. Στη φύση υπάρχει μια ολότητα αντικειμένων όπου το ένα εξαρτάται από το άλλο. Άρα δεν απομονώνεται ο άνθρωπος από αυτή τη διαδικασία, αλλά αντίθετα αποτελεί μέρος της ολότητας (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 40). Φαίνεται ότι ο Χέγκελ, εκκινώντας από την φιλοσοφία¹¹ και τοποθετώντας την στη συνέχεια στην πραγματική ζωή, μέχρι ενός σημείου συμβαδίζει με τον Μαρξ. Το πρόβλημα αρχίζει όταν ο Χέγκελ επιστέφει στο απόλυτο πνεύμα αρνούμενος να παραμείνει στην πραγματικότητα (Παπαϊωάννου, 2009, σ.139). Ο Μαρξ για την ταύτιση της φύσης με τον άνθρωπο αναφέρεται με όρους διαλεκτικής και μάλιστα όπως την αναφέρει χαρακτηριστικά ο Παπαϊωάννου "μεταφυσική της τεχνικής" (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 41). Ειδικότερα αναφέρεται με όρους ιστορικής διαλεκτικής καθώς η διαδικασία της βιομηχανικής παραγωγής αλλάζει με τον καιρό. Ωστόσο μόλις στο στάδιο του κομμουνισμού ο άνθρωπος θα καταφέρει να επικρατήσει ολοκληρωτικά επί της φύσης. Επομένως στο στάδιο του συντελεσμένου νατουραλισμού, της πλήρους επικράτησης της φύσης διαμέσου της τεχνικής διαπιστώνεται η απόλυτη σύνδεση του χεγκελιανού σχήματος με το αντίστοιχο μαρξικό. Απαραίτητη προϋπόθεση και στα δύο σχήματα είναι η διάσπαση και επανένωση ενός όλου, είτε του πνεύματος, είτε της φύσης (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 42, 46).

Με βάση τις παραπάνω αναλύσεις ο Παπαϊωάννου καταλήγει σε δύο βασικά συμπεράσματα όσον αφορά τον πρώιμο Μαρξ. Πρώτον, ότι με το σχήμα Χέγκελ-Φόιερμαχ η «οικονομική ερμηνεία της ιστορίας της ανθρωπότητας» ανάγεται σε «οικονομική ερμηνεία της ιστορίας του σύμπαντος» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 58). Και δεύτερον, ότι με την αμφισβήτηση της ανθρώπινης συνείδησης ως πηγής της

¹¹ δηλαδή από την θρησκεία κατά Μάρξ

επιστημονικής γνώσης θεωρεί ότι η μοναδικά αληθινή παρώθηση της επιστήμης εκκινεί από την δραστηριότητά του ανθρώπου ως παραγωγού. Ισχυρίζεται δηλαδή ότι οι επιστήμες αναπτύσσονται παρωθούμενες από το στάδιο οικονομικής ανάπτυξης που βρίσκεται τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής.

Αξίζει να αναφερθεί από τώρα ότι ο ώριμος Μαρξ είχε απομακρυνθεί πάρα πολύ τόσο από τον Χέγκελ όσο και από τον Φόιερμπαχ¹². Απομακρύνθηκε όμως και από το συντελεσμένο νατουραλισμό της νιότης του που μόλις περιγράψαμε¹³. Ονομάζεται συντελεσμένος νατουραλισμός¹⁴ με την έννοια της ολοκληρωτικής επικράτησης του ανθρώπου επί της φύσης διαμέσου της τεχνικής. Επιπλέον, με αφορμή το σχήμα του Χέγκελ-Φόιερμπαχ που περιγράψαμε νωρίτερα ο συντελεσμένος νατουραλισμός θα μπορούσε να οριστεί και ως η ένωση του ιδεαλισμού με τον υλισμό (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 47,50).

Παρότι ο Παπαϊωάννου δικαιολογεί τον νεαρό Μαρξ για τις συγκεκριμένες υπερβολές του ως εκπεφρασμένες αγωνίες προκειμένου ο άνθρωπος να διαδραματίσει τον ιστορικό του ρόλο, παράλληλα του ασκεί κριτική με το επιχείρημα της σαφούς προϋπαρξής των φυσικών φαινομένων, τα οποία θα εξακολουθούν να υπάρχουν εντελώς ανεξάρτητα από τον άνθρωπο (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 60). Επιπλέον, αναφέρει ότι οι επιδράσεις επί της φύσης των επιστημονικών ανακαλύψεων και των τεχνικών εφευρέσεων με γνώμονα την ατομική συνείδηση των επιμέρους επιστημόνων έχουν αποδειχθεί ανεξάρτητες από την βαθμίδα ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 61-63).

Σε κάθε περίπτωση ο Παπαϊωάννου διαπιστώνει τη σχετική απομάκρυνση του ώριμου Μαρξ από την αποθεωτική στάση του απέναντι στην εργασία. Μετά την περίοδο των χειρογράφων του 1844¹⁵ ο Μαρξ θα εντοπίζει πάντοτε στην εργασία τον καταναγκαστικό της χαρακτήρα, ακόμα και στο σοσιαλιστικό στάδιο της παραγωγικής διαδικασίας. Απλούστατα, η εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων θα καθρεφτίζει το βαθμό προόδου της εργατικής τάξης τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή (Παπαϊωάννου,

¹² Γράφει χαρακτηριστικά ο Παπαϊωάννου:

(...) (Μ)ερικούς μήνες αργότερα, ο ενθουσιασμός του για τον Φόιερμπαχ ψυχράνθηκε εξαιρετικά. Στα 1867, ξαναδιαβάζοντας την Αγία Οικογένεια, δεν παρέλειψε να βρει «κωμική» τη «λατρεία του Φόιερμπαχ» (...) (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 139-140).

¹³ Ο Παπαϊωάννου προκειμένου να τονίσει την μεγάλη τομή μεταξύ του πρώιμου και του ύστερου μαρξικού έργου παρομοιάζει την συγκεκριμένη αλλαγή ως δεύτερη ζωή του Μαρξ (2009, σ. 133)

¹⁴ Ο όρος συντελεσμένος νατουραλισμός αναφέρεται ταυτόχρονα τόσο στην θεωρία του Μαρξ, όσο και στο ίδιο το κομμουνιστικό σύστημα παραγωγής.

¹⁵ Η αναφορά στο πρώιμο έργο του Μαρξ τόσο όσον αφορά τον Παπαϊωάννου όσο και τον Αξελό βασίζεται κυρίως στα οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844 (Μαρξ, 1975).

2009, σ. 72). Μια επιπλέον σημαντική διάκριση που εντοπίζει ο Παπαϊωάννου στα χειρόγραφα σε σχέση με τα ώριμα έργα του Μαρξ είναι η σχέση ιστορίας και φύσης. Πράγματι, ενώ ο νεαρός Μαρξ επεδίωξε να καταργήσει τη διαφορά φύσης και ιστορίας, ο ώριμος Μαρξ του κεφαλαίου διακρίνει σαφώς μεταξύ ιστορίας και φύσης (2009, σ. 163). Παρότι ο Παπαϊωάννου εντοπίζει σχετικές ασυμφωνίες μεταξύ του ώριμου και πρώιμου μαρξικού έργου, δεν παύει να τονίζει την συνέχεια του έργου του Μαρξ. Σε συμφωνία με τον Παπαϊωάννου, και ο έτερος στοχαστής που εξετάζουμε εδώ, δηλαδή ο Αξελός, αναδεικνύει τη συνέχεια της μαρξικής σκέψης από τα πρώιμα έως τα ύστερα γραπτά του. Σε όλες τις περιόδους της ζωής του, ο Μαρξ θέτει ως σκοπό του την ανάδειξη του «γίνεσθαι μιας σκέψης» (Αξελός, 2000, σ. 69). Με εγγελιανούς πάντοτε όρους ο Αξελός σκιαγραφεί το μαρξικό εγχείρημα ως ολότητα και ως μια διαδρομή σκέψης. Τα αιτήματα του Χέγκελ είναι κατά βάση δύο. Το πρώτο είναι η αναγνώριση ότι ο άνθρωπος βρίσκεται τοποθετημένος σε έναν αλλοτριωμένο κόσμο και δεύτερον ότι η φιλοσοφία (ως φιλοσοφικό σύστημα) αδυνατεί να συλλάβει το εγχείρημα του απόλυτου πνεύματος. Σε αυτά τα αιτήματα προσπαθεί να απαντήσει ο Μαρξ σύμφωνα με τον Αξελό¹⁶. Αφενός, να αντιστρέψει την εγγελιανή διαλεκτική «και να (την) στήσει στα πόδια της¹⁷», αφετέρου να πραγματώσει και τελικά να ξεπεράσει τη φιλοσοφία (Αξελός, 2000, σ. 50). Ο Αξελός μας προτρέπει να θυμόμαστε πάντοτε ότι το εγχείρημα του Μαρξ βασίζεται στο αντίστοιχο εγχείρημα του Χέγκελ με την έννοια ότι η ίδια η θεμελίωση του μαρξικού εγχειρήματος βασίζεται στον Χέγκελ¹⁸ (Αξελός, 2000, σ. 51). Χαρακτηριστικό παράδειγμα η σχέση υποκειμένου – αντικειμένου και η χρήση της διαλεκτικής¹⁹ προκειμένου να υπερβεί κανείς τον στείρο υποκειμενισμό ή αντικειμενισμό. Όπως στον Χέγκελ στο σκεπτόμενο υποκείμενο, έτσι

¹⁶ Αξίζει να σημειώσουμε ότι στα αιτήματα έχει ήδη δώσει τις απαντήσεις του ο Χέγκελ. Μάλιστα θα λέγαμε ότι προκειμένου να απαντήσει ο Μαρξ στα συγκεκριμένα αιτήματα, σύμφωνα με τον Αξελό πάντα, έχει βασιστεί στις ίδιες τις απαντήσεις του Χέγκελ.

¹⁷ Με την συγκεκριμένη φράση, ο Αξελός αναφέρεται στην προσπάθεια του Μαρξ να καταστήσει την φιλοσοφία από ένα αμιγώς θεωρητικό εγχείρημα σε ένα πρακτικό εγχείρημα, με την έννοια ότι η ολική σκέψη θα πρέπει να αντικατασταθεί από την ολική πράξη.

¹⁸ Δεν ξέρουμε πόσο αυθαίρετη είναι η προσπάθεια του Αξελού, ερμηνεύοντας το μαρξικό έργο να το εντάξει στο πλαίσιο της ιστορίας της φιλοσοφίας ως γνήσιος εγγελιανός. Δεν ξέρουμε δηλαδή εάν όντως ο Αξελός προσπαθεί να εντοπίσει εγγελιανές επιρροές στον Μαρξ ή εάν στην πραγματικότητα κάνει το αντίστροφο, να προβάλει εκ των υστέρων μαρξικά στοιχεία στο εγγελιανό εγχείρημα (Αξελός, 2000, σσ. 51-52).

¹⁹ Βεβαίως, στα σημεία που συζητά για την ταξική ανάλυση, ο Αξελός αμφισβητεί την διαλεκτική πρόθεση του Μαρξ, θεωρώντας ότι η θεώρηση του τελευταίου δεν θεμελιώνεται στην διαλεκτική αλλά στον δυϊσμό (Αξελός, 2000, σ. 97).

και στον Μαρξ στο παραγωγικό υποκείμενο, η χρήση της διαλεκτικής θα δώσει διέξοδο όσον αφορά τη σχέση τους με τον κόσμο.

Επιπλέον, όπως και ο Παπαϊωάννου έτσι και ο Αξελός, πέραν του Χέγκελ, εντοπίζει τις πολύ σημαντικές επιρροές από τον Λούντβιχ Φόιερμπαχ στον νεαρό (κυρίως) Μαρξ. Αρχικά ο Μαρξ αναγνωρίζει στον Φόιερμπαχ την ανάδειξη της φιλοσοφίας ως άλλης μιας θρησκείας, την θεμελίωση του αληθινού υλισμού και της πραγματικής επιστήμης και τέλος την ανάδειξη του θετικού όχι πλέον ως άρνηση της άρνησης αλλά ως θετικό που «θεμελιώνεται θετικά στον εαυτό του» (Αξελός, 2000, σσ. 62-63).

Κυρίως όμως είναι ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στον Φόιερμπαχ επειδή ταύτισε την αλήθεια με την κατ' αίσθηση πραγματικότητα, παραγνώρισε την πρωταρχικότητα της ανθρώπινης δράσης και συνέλαβε το άτομο ως αφαίρεση αδιαφορώντας για τις πραγματικές κοινωνικές του σχέσεις (Αξελός, 2000, σ. 63).

Αλλοτρίωση

Η έννοια της αρνητικής ανθρωπολογίας

Για τον νεαρό Μαρξ, ο οντολογικός πυρήνας της ουσίας του ανθρώπου είναι η παραγωγική του δραστηριότητα. Με την παραγωγική του δραστηριότητα ο άνθρωπος καταβάλει προσπάθεια να αντιταχθεί στη φύση, να την υποτάξει και τελικά να την μετασχηματίσει. Στον βαθμό που δεν γίνεται αυτό και η φύση είναι εξωτερική ως προς τον άνθρωπο ο τελευταίος δεν κατακτά ποτέ την «ανθρωπινότητά» του (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 64). Η φύση παύει να είναι εξωτερική ως προς τον άνθρωπο εξαιτίας της διαμεσολάβησής του. Αυτό που τον κινητοποιεί είναι οι ανάγκες του, οπότε «ο άνθρωπος είναι πρωταρχικά το ον της ανάγκης» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 78). Ο Μαρξ αφενός μεν ταυτίζει την ουσία του ανθρώπου αποκλειστικά με την παραγωγική του δραστηριότητα, αφετέρου ως πραγματικότητα αναγνωρίζει μόνο την ανάπτυξη των παραγωγικών του δυνάμεων.

Με βάση αυτές τις διαπιστώσεις ο Παπαϊωάννου χαρακτηρίζει την ανθρωπολογία του Μαρξ ως μονοφυσική, την κοινωνιολογία του μονιστική και την οικονομία του ντετερμινιστική (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 65-66, 78-79). Προκειμένου ο Παπαϊωάννου να περιγράψει την προϊστορική και ιστορική πορεία της μαρξικής ανθρωπότητας χρησιμοποιεί ένα πολύ γλαφυρό σχήμα των τριών σταδίων. Στο πρώτο στάδιο ο πρωτόγονος άνθρωπος είναι εντελώς εκτεθειμένος στη φύση ενώ απουσιάζει η μεταξύ τους ιστορική σχέση. Στο δεύτερο στάδιο ο άνθρωπος και η φύση έχουν μια μυθολογική μεταξύ τους σχέση, καθώς ο άνθρωπος προσπαθεί με απατηλό τρόπο μέσω της τέχνης και της θρησκείας να δαμάσει τη φύση, εξακολουθεί όμως να είναι αδύναμος απέναντί της εξαιτίας της μερικής ανάπτυξης της τεχνικής. Το τελικό στάδιο είναι η κυριαρχία του ανθρώπου επί της φύσης, όπου μέσω της βιομηχανικής εργασίας²⁰ αποκαθίσταται η ιστορικότητα της σχέσης ανθρώπου-φύσης

²⁰ Για τον Μαρξ η μοναδική εργασία μέσω της οποίας δαμάζεται η φύση είναι η βιομηχανική εργασία. Λόγου χάρη δεν αναγνωρίζει διόλου την γεωργική εργασία ως πραγματική εργασία, αλλά ούτε και την εργασία του τεχνίτη.

(Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 66-67, 100-101). Ακριβώς αυτό τα το τελευταίο στάδιο είναι που ο άνθρωπος πραγματώνει και αναγνωρίζει το αληθινό του «Είναι»²¹.

Απέναντι σε αυτά τα ιστορικά σχήματα ο Παπαϊωάννου έχει πολλές και σοβαρές ενστάσεις. Με δεδομένο μάλιστα ότι Μαρξ θεωρεί ότι σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας οι κοινωνίες θεμελιώνονται στην οικονομία οι ενστάσεις αυτές αυξάνονται σημαντικά. Επί παραδείγματι, στο πρώτο σχήμα ο Παπαϊωάννου αναρωτιέται πώς είναι δυνατό ο Μαρξ να διακρίνει και να απομονώνει από τους συγκεκριμένους πρωτόγονους κοινοτικούς σχηματισμούς τις οικονομικές από τις «επενδυμένες» ιδεολογικά σχέσεις. Είναι προφανές ότι οι άνθρωποι της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου συνειδητοποιούσαν τους εαυτούς τους πολύ περισσότερο διαμέσου των μυθικών, μαγικών ή και θρησκευτικών «παραλογισμών» τους παρά διαμέσου ενός στείρου οικονομισμού.

Συνεπώς αυτό που περιγράφει ο Παπαϊωάννου ως αρνητική ανθρωπολογία στον Μαρξ είναι ο αγώνας του ανθρώπου απέναντι σε οποιασδήποτε μορφής «ιδεολογία» που θέλει να του αποκρύψει την αληθινή του φύση, δηλαδή την πρακτική του δραστηριότητα (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 69, 108). Επομένως η υποβάθμιση της βιομηχανικής δραστηριότητας του ανθρώπου οφείλεται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος στοχάζονταν εντός ενός αλλοτριωμένου κόσμου. Με βάση αυτή την ερμηνεία ένα ερώτημα παραμένει σταθερά επίμονο. Εφόσον ο Μαρξ προβάλλει μια αρνητική ανθρωπολογία ως μια κατάσταση που υπήρχε ανέκαθεν, με ποιο κριτήριο νομιμοποίησης θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι υπάρχει πράγματι μια θετική ανθρωπολογία η οποία αν και ενδεχομενική σε μια μελλοντική (κομμουνιστική;) πραγματικότητα, δεν θα μπορούσε να την έχει δει ποτέ κάποιος; Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Παπαϊωάννου ο άνθρωπος-πρότυπο του Μαρξ, «ο ολικός άνθρωπος του κομμουνιστικού μέλλοντος» ομοιάζει πολύ με τον αντίστοιχο άνθρωπο-πρότυπο του Νίτσε, τον υπεράνθρωπο (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 90). Εδώ το παράθεμα θα ήταν ενδιαφέρον και χρήσιμο:

²¹ Ως προ-στάδιο της πλήρους αναγνώρισης της ανθρώπινης συνείδησης και της ολότητας των παραγωγικών σχέσεων, ο Παπαϊωάννου διακρίνει το στάδιο του καταμερισμού της εργασίας και της εργασιακής εξειδίκευσης. Σε αυτό το στάδιο ο άνθρωπος, προκειμένου να αντιμετωπίσει την φύση αποτελεσματικά αντλεί την ενεργητικότητά του από την ιδεολογία.

«Το σύστημα αναφοράς του είναι ο “ολικός άνθρωπος” του κομμουνιστικού μέλλοντος, το ολοκληρωμένο άτομο “η ζωή του οποίου θα αγκαλιάσει ένα πλήθος από πολυσχιδείς και πρακτικές σχέσεις με τον κόσμο”, το θρυλικό ον που θα εγκαινιάσει την αληθινή ιστορία της ανθρωπότητας.

Αυτός ο “ολικός άνθρωπος” της μαρξιστικής εσχατολογίας μοιάζει εντυπωσιακά με τον τελευταίο άνθρωπο του Νίτσε». (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 90).

Εντούτοις, ο άνθρωπος εξακολουθεί να παραμένει εντός ενός αλλοτριωμένου κόσμου. Ο Αξελός χρησιμοποιεί ιδιαίτερα δραματικούς τόνους προκειμένου να περιγράψει την ανθρώπινη κατάσταση σε συνθήκες αλλοτρίωσης. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «(η) αλλοτρίωση μετέτρεψε όλους τους ανθρώπους σε ξεριζωμένες υπάρξεις» (Αξελός, 2000, σ. 73). Σάμπως πριν από την συγκεκριμένη ανθρώπινη κατάσταση να προϋπήρχε μια άλλη με καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Η συγκεκριμένη παρατήρηση (σε συμφωνία με τον Παπαϊωάννου) επιβεβαιώνει κατά τον Αξελό ότι ο Μαρξ αποτελεί τον μελετητή του «Είναι» του ανθρώπου που είναι αόρατο (Αξελός, 2000, σ. 166) ή μάλλον του «Είναι» που είναι ορατό μόνο στην αρνητικότητά του.

Μεγάλο μέρος του βιβλίου του Κώστα Αξελού «Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής» είναι αφιερωμένο στην πραγμάτευση της έννοιας της αλλοτρίωσης. Ο τρόπος επεξεργασίας της μαρξικής έννοιας της αλλοτρίωσης από τον Αξελό βασίζεται στη διάκρισή της σε τρεις διαστάσεις, στην πολιτική (βιβλίο 3), στην ανθρώπινη (βιβλίο 4) και στην ιδεολογική (βιβλίο 5) αλλοτρίωση αντίστοιχα, ενώ στην τελευταία ενότητα πριν από τα συμπεράσματα (βιβλίο 6) προτείνει τρόπους για την υπέρβασή της. Τόσο η πολιτική όσο και η ιδεολογική αλλοτρίωση θεωρούνται μέρη του εποικοδομήματος, όπου και θα εξεταστούν στο αντίστοιχο κεφάλαιο ετούτης της εργασίας. Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την ανθρωπολογία του Μαρξ θα περιοριστούμε σε ετούτη την ενότητα μόνο στον τρόπο που ο Αξελός πραγματεύεται την ανθρώπινη αλλοτρίωση.

Η πρωταρχική ουσία του ανθρώπου είναι η ταυτόχρονη ενότητα και αντίθεση στη ίδια του τη φύση (Αξελός, 2000, σ. σ. 153). Ικανοποιεί τις ανάγκες του αντιμετωπίζοντας την φύση με τα εργαλεία του με αποτέλεσμα να αναδύονται νέες ανάγκες ώστε να αναπαράγεται και να εξελίσσεται και ο ίδιος ως είδος. Η συγκεκριμένη εξέλιξη διαπερνά όλους τους κοινωνικούς θεσμούς της ανθρωπότητας με πρώτη και καλύτερη την οικογένεια. Η διαδικασία του καταμερισμού της εργασίας και της ατομικής ιδιοκτησίας επιδρά σαφέστατα και στον θεσμό της οικογένειας αποκόβοντάς το κάθε

νοικοκυριό από την υπόλοιπη κοινότητα (Αξελός, 2000, σ. 157). Ο Αξελός ταυτίζει την οικογένεια ως τον θεσμό που εκδηλώνεται η αληθινή φύση του ανθρώπου ως δυνατότητα προσφοράς αγάπης. Αντίθετα, η αδυναμία της προσφοράς αγάπης ταυτίζεται εννοιολογικά με την ανθρώπινη αλλοτρίωση (Αξελός, 2000, σσ. 158-159). Η οικογένεια ως θεσμός εντός του καπιταλισμού δεν αποτελεί τίποτε διαφορετικό από απλές σχέσεις παραγωγής. Η νέα και υποκριτική μορφή της οικογένειας αντανακλά οικονομικές σχέσεις και αποτελεί τον πυρήνα της εγκαθίδρυσης του αστικού κράτους (Αξελός, 2000, σσ. 157-158). Η υποκρισία του θεσμού φανερώνεται εξαιτίας των σχέσεων μοιχείας και πορνείας που διαπιστώνονται με την ταυτόχρονη εξάλειψη του έρωτα (Αξελός, 2000, σ. 158). Ωστόσο, είναι σαφής ο Μαρξ δια στόματος Αξελού στο σημείο που αναφέρεται στην υπέρβαση της ερωτικής αλλοτρίωσης. Η λύση δεν είναι η κατάργηση της οικογένειας, αλλά η κατάργηση του καταμερισμού της εργασίας και της ατομικής ιδιοκτησίας (Αξελός, 2000, σ. 159). Άλλωστε «η σχέση του άντρα προς τη γυναίκα είναι η πλέον φυσική σχέση ανθρώπου προς άνθρωπο» και αποτελεί κριτήριο για τον βαθμό της ολοκλήρωσης ή αντίθετα της αλλοτρίωσης του ανθρώπου (Αξελός, 2000, σσ. 160-161). Με άλλα λόγια σε συνθήκες αλλοτρίωσης η γυναικεία σεξουαλικότητα λαμβάνει τη μορφή της απλής αναπαραγωγής. Αποσυνδέεται δηλαδή η ανθρώπινη σεξουαλικότητα από το ερωτικό στοιχείο²². Για να είμαστε ακριβείς, η πρώτη πράξη του καταμερισμού της εργασίας στον Μαρξ ταυτίζεται με την αποσύνδεση του έρωτα και της αναπαραγωγής (Αξελός, 2000, σσ. 162-164).

Ωστόσο, ακόμα βασικότερη διάσταση για την κατανόηση της ανθρώπινης αλλοτρίωσης αποτελεί για τον Αξελό το «αλλοτριωτικό πράττειν»²³ που καταλήγει σε ένα «αλλοτριωτικό έχειν» (Αξελός, 2000, σ. 166). Αναφέρεται στο «αλλοτριωτικό πράττειν» και μάλιστα στο κοινωνικό πράττειν με την έννοια ότι οποιαδήποτε ανθρώπινη δραστηριότητα ιστορικά απέκρυπτε από τους ανθρώπους την αληθινή τους ουσία (Αξελός, 2000, σ. 166). Η επισφράγιση της αλλοτρίωσης επέρχεται με το «έχειν» διαμέσου της ατομικής ιδιοκτησίας και της δυνατότητας αποταμίευσης (Αξελός, 2000,

²² Σημαντικό βιβλίο που πραγματεύεται ακριβώς τη γενεαλογική σχέση της σεξουαλικότητας με την αναπαραγωγή ως αποδομητική προσπάθεια αποσύνδεσης της μιας έννοιας από την άλλη είναι η ιστορία της σεξουαλικότητας του γάλλου στοχαστή Michel Foucault (Foucault, 2011). Ο παρόμοιος τρόπος προσέγγισης της σεξουαλικότητας και του Μαρξισμού των δύο στοχαστών μόνο τυχαίες δεν είναι. Τόσο ο Αξελός, όσο και ο Foucault εξελίχθηκαν στο ίδιο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον, διέθεταν όμοιες πνευματικές επιρροές, αντιμετώπισαν τις ίδιες αγωνίες και οραματιστήκαν παρόμοιους κόσμους.

²³ Σύμφωνα με τον Αξελό, η κατεξοχήν αλλοτρίωση είναι η ανθρώπινη αλλοτρίωση διότι εντός της συγκεκριμένης μορφής αλλοτρίωσης αποξενώνεται το ίδιο το ανθρώπινο είναι (Αξελός, 2000, σ. 179).

σσ. 167, 176). Η κοινωνική δραστηριότητα ταυτίζεται με την αλλοτριωτική εργασία, ενώ η ύπαρξη των ίδιων των αντικειμένων εξαρτάται από την δυνατότητα της κατοχής τους.

Η αλλοτριωτική πρακτική δραστηριότητα του ανθρώπου προβάλλεται στο αλλοτριωτικό «Είναι» του ανθρώπου. Επομένως το πραγματικό «Είναι» του ανθρώπου, εφόσον ποτέ έως τώρα ιστορικά δεν έχει αποκαλυφθεί, περιγράφεται με όρους αρνητικής ανθρωπολογίας. Αναφέρει επί αυτού του θέματος ο Αξελός:

“(...) Η μη-οντολογία μεταλλάσσεται σε ανθρωπολογία, αλλά αυτή η ανθρωπολογία παραμένει αρνητική: μας λέει όλα όσα δεν είναι ο άνθρωπος (...) (Αξελός, 2000, σ. 168).

Ο καθολικός άνθρωπος διαθέτει πλήρως αναπτυγμένες αισθητηριακές δυνατότητες που τον εισάγουν «στην ολότητα όλων όσων είναι» (Αξελός, 2000, σ. 168). Αντίθετα, ο αλλοτριωμένος άνθρωπος χαρακτηρίζεται από την μερική αντιληπτική ικανότητα της πραγματικότητας διότι οι αισθητηριακές του δυνατότητες περιορίζονται αποκλειστικά και μόνο στην λειτουργία των αισθητηριακών του οργάνων (Αξελός, 2000, σσ. 168-169). Ο καθολικός άνθρωπος, όπως θα δούμε, δεν αποτελεί ούτε υποκείμενο, όπως θεωρούσαν οι ιδεαλιστές, αλλά ούτε και αντικείμενο, όπως θεωρούσαν οι θετικιστές. Αντίθετα ο άνθρωπος αποτελεί μια «αισθητή δραστηριότητα». Η παραγωγική εργασία είναι που προσδιορίζει και τοποθετεί τον άνθρωπο στον κόσμο (Αξελός, 2000, σ. 170). Ο άνθρωπος δηλαδή δεν διαχωρίζεται από την υλική πραγματικότητα δίχως όμως να απορροφάται απόλυτα από την τελευταία. Σύμφωνα με τον Αξελό αποτελεί ένα αντικειμενικό υποκείμενο (Αξελός, 2000, σ. 173). Αντίθετα, η θεώρηση περί του πλήρους διαφοροποιημένου υποκειμένου αποτελεί για τον Μαρξ αποτέλεσμα της αλλοτριωτικής σκέψης.

Σύμφωνα πάντοτε με τον Αξελό, εκείνο που προσπαθεί να επιτύχει ο Μαρξ στη σχέση υποκειμένου-αντικειμένου είναι να μην υποπέσει στον ιδεαλισμό²⁴, αλλά ούτε και χυδαίο υλισμό, στον κακό αντικειμενισμό, στην πραγματοποίηση (Αξελός, 2000, σ. 173). Η δυνατότητα υπέρβασης μεταξύ της Σκύλας και της Χάρυβδης είναι η δυνατότητα της αποσύνδεσης του κοινωνικού πράττειν από το έχειν (Αξελός, 2000, σσ. 173-174).

²⁴ Όπως θα δούμε αργότερα ο ιδεαλισμός, δηλαδή η δυνατότητα της ανεξαρτησίας του υποκειμένου από τον κόσμο που το περιβάλλει, είναι αποτέλεσμα της ιδεολογικής αλλοτρίωσης.

Ωστόσο, ο Αξελός είναι κατηγορηματικός πως ακόμα και στον απαλλοτριωμένο άνθρωπο του κομμουνιστικού μέλλοντος ο πραγματισμός δεν μπορεί να αποφευχθεί (Αξελός, 2000, σ. 175). Η ανάπτυξη της τεχνικής ως διαμεσολάβηση μεταξύ ανθρώπινων αναγκών και υλικής πραγματικότητας φαίνεται πως δεν αφομοιώνουν ολοκληρωτικά οποιαδήποτε δυνατότητα εκδήλωσης της ανθρώπινης ετερότητας (Αξελός, 2000, σσ. 175-176).

Καπιταλιστική αλλοτρίωση

Η αλλοτρίωση του ανθρώπου με την έννοια της «ανεστραμμένης συνείδησης» που ανέπτυξε στο εσωτερικό ενός παραλόγου «κόσμου», οφείλεται στο γεγονός της ανικανότητας του να αναγνωρίσει την αληθινή του ουσία εντός της βιομηχανικής παραγωγής. Ακριβώς για αυτό το λόγο ο άνθρωπος αυταπατάται και θεωρεί την θρησκεία, την τέχνη, κλπ το βαθύτερο ψυχολογικό του υπόστρωμα. Επομένως, στην καπιταλιστική μορφή αλλοτρίωσης ο άνθρωπος θα έπρεπε να αντιμετωπίζει την εργασία ως αυτοσκοπό και όχι ως μέσο βιοπορισμού προκειμένου απλώς να αναπαράγει τον εαυτό του. Επιπλέον, ο παραλογισμός μεγεθύνεται εφόσον ο αλλοτριωμένος άνθρωπος αισθάνεται καλύτερα με τον εαυτό του εκτός εργασίας, ενώ θα έπρεπε υπό κανονικές συνθήκες να αισθάνεται καλύτερα εντός της εργασίας του (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 69-70, 114).

Από την προϊστορία του ανθρώπου η συγκεκριμένη μορφή αλλοτρίωσης όλο και βαθαίνει εξαιτίας της εμβάθυνσης της αντίφασης μεταξύ της ύπαρξής του και της βαθύτερης ουσίας του, ή εξαιτίας της φυγής «της σκέψης έξω από την πράξη» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 71, 113). Η αντίφαση μεταξύ της ύπαρξης και της ουσίας ή μεταξύ του ανθρώπου και της φύσης εξαιτίας του καπιταλισμού προκύπτει από τις συνθήκες συσσώρευσης του πλούτου με ταυτόχρονο αποτέλεσμα τις συνθήκες έλλειψης των μέσων για την ικανοποίηση των αναγκών και τελικά της έλλειψης της ικανοποίησης των αναγκών (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 113). Επιπλέον πολύ σημαντική διάσταση της εργασιακής αλλοτρίωσης του ανθρώπου εντός του καπιταλισμού είναι η χαμένη του αυτοεπιβεβαίωση (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 113). Ο άνθρωπος αυτοεπιβεβαιώνεται ή αντικειμενοποιείται ως μέρος της φύσης εξαιτίας της

παραγωγικής του δραστηριότητας και του μετασχηματισμού της φύσης. Η φύση αντικατοπτρίζει την ανθρώπινη υπόσταση που παράγει. Όμως, σε συνθήκες καπιταλισμού το προϊόν της εργασίας παύει να αποτελεί την ουσία του ανθρώπινου «Είναι», αλλά αντίθετα του υψώνεται εχθρικά και ξένα απέναντί του (Παπαϊωάννου, σ. 2009, σ. 113). Ωστόσο, όπως παρακολούθησαμε ήδη στην ενότητα της διαλεκτικής, αλλά θα διαπιστώσουμε με σαφήνεια και στην ενότητα που θα αναφερθούμε στην ιδεολογία, οι συγκεκριμένες αντιφάσεις αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου ο άνθρωπος να ανακτήσει σταδιακά την χαμένη του αυτοεπιβεβαίωση, διότι η αυτοεπιβεβαίωση του ανθρώπου εξαρτάται από την ανάπτυξη των εργαλείων παραγωγής (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 95).

Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε μια δυσκολία στον Παπαϊωάννου να εξηγήσει την σχέση ιδεολογίας και αλλοτρίωσης. Από την μία μεριά αναφέρει ξεκάθαρα ότι ο εργάτης με την ανάπτυξη των παραγωγικών του δυνάμεων βυθίζεται όλο και περισσότερο στον παράλογο θεωρητικό βίο, ενώ από την άλλη αναφέρει ότι όσο τα εργαλεία του ανθρώπου εκσυγχρονίζονται, τόσο αυξάνεται η αυτοεπιβεβαίωση του. Το ερώτημα τελικά είναι εάν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων θολώνει ή αντίθετα καθαρίζει το οπτικό πεδίο των ανθρώπων. Μια ενδεχόμενη απάντηση του θα δίνονταν με δεδομένη τη διάκριση του Μαρξ σε στάδια. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά από τον Παπαϊωάννου:

Απέναντι στον «περιορισμένο τρόπο δραστηριότητας» του παρελθόντος, η βιομηχανική επανάσταση φέρνει στο φως έναν «ανεπτυγμένο τρόπο δραστηριότητας» (...). Καταλαβαίνουμε στο εξής ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός (...) μας έχει εγκαταστήσει πια σε έναν κόσμο, επιτέλους, αληθινό και μας επιτρέπει, για πρώτη φορά στην ιστορία, να στοχαζόμαστε μέσα σ έναν κόσμο που δεν είναι πια οφθαλμαπάτη (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 102).

Αντιλαμβανόμαστε δηλαδή ότι το ιστορικό σημείο τομής προκειμένου ο Παπαϊωάννου να υπερβεί την αντίφαση του ταυτόχρονου ιδεολογικού βαθέματος και της ανθρώπινης επιβεβαίωσης εξαιτίας της ανάπτυξης των εργαλείων αποτελεί η ανάπτυξη του σύγχρονου καπιταλισμού. Το εξελισσόμενο βάθεμα φτάνει μέχρι τον σύγχρονο καπιταλισμό, ενώ από εκείνο το ιστορικό σημείο και έπειτα, ξεκινά η διαδικασία καθαρότητας της συνείδησης. Ωστόσο μερικές σελίδες παρακάτω διαβάζουμε από τον Παπαϊωάννου, ο οποίος μάλιστα παραθέτει απευθείας από τον Μαρξ, ότι για την

επιμονή της αλλοτρίωσης στην ανθρώπινη συνείδηση, παρόλα τα θαύματα της τεχνικής, την ευθύνη έχει ο καπιταλισμός.

Την «απομυθοποίηση» που σκιαγραφούν «τα θαύματα της βιομηχανίας», αντιστρατεύεται άμεσα ο καπιταλιστικός χαρακτήρας της βιομηχανικής παραγωγής. Η ιδεολογία που «εκμηδενίζεται» αντικειμενικά από την τεχνικοποίηση της ύπαρξης, αναπαράγεται ακατάπαυστα στη «βαθύτερη συνείδηση» του αλλοτριωμένου ανθρώπου (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 110).

Σε κάθε περίπτωση, ο άνθρωπος διαθέτει αλλοτριωμένη συνείδηση και αδυνατεί να αντιληφθεί τις ουσιώδεις δυνατότητες που διαθέτει επειδή σκέφτεται και υπάρχει σε ένα πλήρως αλλοτριωμένο τεχνικά και πνευματικά περιβάλλον. Με άλλα λόγια, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι εντοπίζονται δύο τύποι αλλοτρίωσης: η πνευματική και η οικονομική, με την τελευταία να είναι και η σπουδαιότερη επειδή περιλαμβάνει και προηγείται της πρώτης (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 112). Μάλιστα με εγγεγραμμένους-διαλεκτικούς όρους οι συγκεκριμένες συνθήκες αλλοτρίωσης και εξωτερίκευσης είναι απολύτως απαραίτητες προκειμένου ο άνθρωπος να ζήσει επιτέλους εντός της πραγματικής του ουσίας. Με αυτή την έννοια ο Παπαϊωάννου τελικά καταφέρνει να λύσει την αντίφαση μεταξύ της σταδιακής εμβάθυνσης της αλλοτρίωσης εντός του καπιταλισμού και ταυτόχρονα της σταδιακά όλο και καθαρότερης ανθρώπινης συνείδησης εντός του καπιταλισμού. Εντός του καπιταλισμού εμπλουτίζεται το ανθρώπινο «Είναι». Παρότι ο άνθρωπος αλλοτριώνεται, η συγκεκριμένη μορφή αλλοτρίωσης αποτελεί απαραίτητο-αναγκαίο στάδιο της ανθρώπινης ολοκλήρωσης. Αντίθετα το βύθισμα της ανθρώπινης συνείδησης σε συνθήκες πνευματικής – ιδεολογικής -ιδεατής αλλοτρίωσης είναι εντελώς μακριά από την ουσία του ανθρώπου και θα πρέπει να θεωρηθεί περιττή (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 112, 118-119).

Αντίστοιχη με την μαρξική ανθρωπολογική ανάλυση του Παπαϊωάννου είναι και εκείνη του Αξελού. Βασική ανθρωπολογική ιδιότητα του ανθρώπου είναι η μάχη του με την φύση. Ο άνθρωπος ως είδος προσδιορίζεται από τις ανάγκες του. Οι ανάγκες του τον ωθούν προκειμένου να κατασκευάσει εργαλεία (Αξελός, 2000, σ. 111). Παράλληλα, τα ίδια τα εργαλεία προσδιορίζουν τον άνθρωπο καθώς του δημιουργούν νέες προς ικανοποίηση ανάγκες (Αξελός, 2000, σ.112). Συνεπώς, τα εργαλεία και οι ανάγκες αποτελούν τις δύο ανθρωπολογικές ιδιότητες που ικανοποιούν την συνθήκη της πάλης του ανθρώπου με την φύση. Το πρόβλημα που εντοπίζει ο Αξελός είναι ότι

δεν προσδιορίζεται από τον Μαρξ ποια ιδιότητα από τις δύο (ανάγκες ή τεχνική) προηγείται χρονικά, υλικά και αξιολογικά (Αξελός, 2000, σ. 112). Τελικά φτάνουμε στη μηχανή που αποτελεί «το έσχατο όριο» της τελειοποίησης της τεχνικής, η οποία με την σειρά της θα καθυποτάξει και θα αλλοτριώσει τον άνθρωπο, διαμέσου των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων (Αξελός, 2000, σ. 113-114). Η διαπλοκή της μηχανής με την ανθρώπινη εργασία συνθέτει όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα αυτό που ονομάζουμε παραγωγικές δυνάμεις.

Επομένως οι παραγωγικές δυνάμεις αποτελούν τόσο το αποτέλεσμα όσο και το αίτιο των ανθρώπινων αναγκών και ευθύνονται για την εν γένει κίνηση της ιστορίας (Αξελός, 2000, σ. 114). Το αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων θα είναι τελικά η καθυπόταξη της φύσης, αλλά όχι με την έννοια της τελικής επικράτησης του ανθρώπου. Ο ίδιος ο άνθρωπος, καθώς και οι σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους θα απογυμνωθούν σχεδόν πλήρως από κάθε φυσική διάσταση με αποτέλεσμα τη βίωση του «δράματος της αλλοτρίωσης» (Αξελός, 2000, σσ. 116-117).

Καθολικός άνθρωπος

Στο στάδιο του κομμουνισμού ο τύπος ανθρώπου που θα καταφέρει τελικά να επικρατήσει είναι ο καθολικός άνθρωπος. Για τον Παπαϊωάννου ο καθολικός άνθρωπος είναι ο άνθρωπος που έχει υπερβεί τον καταμερισμό της εργασίας²⁵ και έχει επαναθεμελιωθεί από το σύνολο των μορφών της «υπαρκτής πράξης» (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 91, 126). Δεν είναι ο μονοδιάστατος μεσαιωνικός άνθρωπος που καταπιάνεται σε όλη του τη ζωή με συγκεκριμένα αντικείμενα και κατά συνέπεια αναπτύσσει ορισμένες μόνο δεξιότητες, αλλά ακόμα περισσότερο δεν είναι ο προϊστορικός άνθρωπος που αν και ολικός δεν είχε καταφέρει να αναπτύξει κανένα εργαλείο και ελάχιστες μόνο δεξιότητες. Επιπλέον, ο ολικός άνθρωπος δεν θα είναι ο πνευματικά αλλοτριωμένος άνθρωπος, αλλά ο (προσωρινά έστω) οικονομικά αλλοτριωμένος άνθρωπος σε συνθήκες καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ακριβώς επειδή θα έχει διαφύγει το σκόπελο της πνευματικής του αλλοτρίωσης, αλλά και εξαιτίας της

²⁵ Για τον Αξελό εκείνο που κατακερμάτισε τον ολικό άνθρωπο ήταν ο καταμερισμός της εργασίας. Όπως θα δούμε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο, παρότι ο καταμερισμός της εργασίας αποτέλεσε απαραίτητο παράγοντα προκειμένου να προοδέψει ο άνθρωπος, η ίδια η διαδικασία αποτέλεσε παράγοντα για την στασιμότητά του (Αξελός, 2000, σσ. 87-88).

αντικειμενικής του θέσης, ο προλετάριος θα αποτελέσει τον άνθρωπο που θα κατανοήσει καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο κοινωνικό τύπο ανθρώπου την αλλοτρίωση που υφίσταται.

Επομένως, ο ολικός άνθρωπος, ως ο συνειδητοποιημένος πλέον προλετάριος, θα είναι αυτός ο οποίος θα διαθέτει την πλήρη επίγνωση της κατάστασής του ως αποτέλεσμα της πλήρους ανάπτυξης των παραγωγικών του εργαλείων. Θα είναι ο άνθρωπος που θα καθυποτάξει και θα εξανθρωπίσει πλήρως την φύση. Θα είναι ο άνθρωπος που θα αναπτύξει πλήρως όλες του τις δεξιότητες (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 95, 127). Τελικά θα είναι ο άνθρωπος που θα διαθέτει ευρύτητα ύπαρξης εξαιτίας της εμπλοκής του και της παιδείας του με όλες τις δραστηριότητες και όλους τους τομείς του επιστητού (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 96-97). Ωστόσο, ως ανακεφαλαίωση στο όραμα του μαρξικού καθολικού ανθρώπου, σύμφωνα με τις περιγραφές του ίδιου του Παπαϊωάννου, διαπιστώνουμε παράλληλα και τις επικρίσεις του τελευταίου. Ο Παπαϊωάννου θεωρεί το όραμα του Μαρξ εντελώς ουτοπικό και ονειροπόλο και τον ανθρώπινο τύπο που σκιαγραφεί ως ένα «αξιοθρήνητο φάντασμα»²⁶ (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 127). Ο διάχυτα ειρωνικός του τόνος στο σημείο αυτό διαπιστώνεται εντελώς, ιδιαίτερα στο σημείο που ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι μετά το τέλος του καταμερισμού της εργασίας το «θρυλικό Ον» τελειοποιείται σε οποιαδήποτε ειδικότητα και καταπιάνεται με αυτές οποιαδήποτε στιγμή (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 127).

Σε συμφωνία με τις περιγραφές του Παπαϊωάννου είναι και ο Αξελός. Ο Αξελός, όπως και ο Παπαϊωάννου, θεωρεί ότι προϋπόθεση για την εμφάνιση του καθολικού ανθρώπου είναι η αλλοτρίωσή του. Το πλαίσιο που θα εμφανιστεί και θα μεγαλοουργήσει ο καθολικός άνθρωπος, ο Αξελός το ονομάζει «ολική και οικουμενική επανασυμφιλίωση» (Αξελός, 2000, σ. 285). Το αίτημα είναι διττό: η ιστορικοποίηση της φύσης και η ενανθρώπιση του ανθρώπου. Το μέσο προκειμένου να ολοκληρωθεί η διαδικασία είναι η ανάπτυξη της «Τεχνικής»²⁷ (Αξελός, 2000, σ. 291). Ήδη, με τον καταμερισμό της εργασίας και την ατομική ιδιοκτησία οι παραγωγικές δυνάμεις έχουν

²⁶ Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε τομή στον προσδιορισμό του καθολικού ανθρώπου από τους Παπαϊωάννου και Αξελό. Ο μεν Παπαϊωάννου, όπως αναφέραμε, θεωρεί τρόπον τινά υπάνθρωπο τον τύπο του καθολικού ανθρώπου που οραματίζεται ο Παπαϊωάννου. Αντίθετα ο δε Αξελός παρομοιάζει τον καθολικό άνθρωπο του Μαρξ (με προφανέστατες τις χαϊντεγκεριανές του επιρροές) με τον υπεράνθρωπο του Nietzsche (Axelos, 2015)

²⁷ Η λέξη τεχνική με Ταυ κεφαλαίο αποτελεί παράθεση από το κείμενο του ίδιου του Αξελού. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Αξελός σε όλα του τα έργα αρέσκειται να γράφει με κεφαλαία γράμματα τα πρώτα γράμματα των λέξεων που θεωρεί σημαντικές-φιλοσοφικές έννοιες (βλ. Κόσμος, Παιχνίδι, κλπ).

αναπτυχθεί αρκετά. Ωστόσο, η Τεχνική δεν έχει αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορούμε να ομιλούμε για την ενεργοποίηση της αληθινής ουσίας του ανθρώπου. Μάλιστα ο Αξελός αναφερόμενος στην αληθινή ανθρώπινη φύση ομιλεί για «σπίτι που δεν έχει ποτέ ακόμα κατοικηθεί» (Αξελός, 2000, σ. 297). Για τον Αξελό, η συγκεκριμένη διαπίστωση επιβεβαιώνει την μεταφυσική διάσταση του μαρξικού έργου, με την έννοια ότι το όραμά του υπερβαίνει τα εμπειρικά δεδομένα, παρότι ο ίδιος ο Μαρξ φαίνεται κάτι τέτοιο να το αγνοεί (Αξελός, 2000, σ. 298). Ο Αξελός αναφέρεται μάλιστα σε μια μεταφυσική «επικεντρωμένη στην ανθρώπινη υποκειμενικότητα» (Αξελός, 2000, σ. 299). Η συγκεκριμένη μεταφυσική στοχεύει στην ολοκληρωτική πραγμάτωση της φιλοσοφίας και στην «οικουμενικοποίηση» της ανθρώπινης υποκειμενικότητας.

Η πλήρης ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων θα οδηγήσει σε εκείνο που ο Αξελός θα ονομάσει «νατουραλιστικό κομμουνισμό» (Αξελός, 2000, σσ. 319, 327). Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μορφής κομμουνισμού είναι που ο άνθρωπος θα «ξετυλίξει όλη του τη δύναμη» και θα «πραγματώσει ολικά τη θέλησή του» (Αξελός, 2000, σ. 319). Το ανθρώπινο «Είναι» θα αποτελεί πραγματωμένο εκείνο που περιγράφει ο Αξελός ως « το είναι εν τω γίνεσθαι της ολότητας του κόσμου» (Αξελός, 2000, σ. 325). Ο ολικός άνθρωπος δεν θα διακρίνει μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου και δεν θα «χάνεται πια μέσα στο αντικείμενο», αλλά αντίθετα θα σχηματοποιεί τη φύση ανάλογα με τις ανθρώπινες ιδιότητές του (Αξελός, 2000, σ.320). Θα τη σχηματοποιεί ως τον βαθμό της πλήρους τεχνικοποίησής της (Αξελός, 2000, σ. 324). Προϋπόθεση για τον συγκεκριμένο μετασχηματισμό είναι η χειραφέτηση της εργασίας, δηλαδή της διαδικασίας παραγωγής των προϊόντων, βάσει της κοινωνικής δραστηριότητας των ανθρώπων (Αξελός, 2000, σσ. 323, 338). Το εποικοδόμημα θα καταργηθεί, ενώ η φύση, η ιστορία και η κοινωνία θα ταυτιστούν, καθώς θα αποτελούν προϊόντα της ανθρώπινης πρακτικής δραστηριότητας (Αξελός, 2000, σ. 326).

Η κατάργηση του καταμερισμού της εργασίας και της ατομικής ιδιοκτησίας²⁸ “θα ανοίξουν τον δρόμο” προκειμένου η ανθρώπινη εργασία να μετασχηματιστεί από μέσο

²⁸ Ο Αξελός δυσκολεύεται να κατανοήσει τον τρόπο που ο Μαρξ προτείνει για την ριζική κατάργηση, τόσο του καταμερισμού της εργασίας, όσο και της ατομικής ιδιοκτησίας. Μάλιστα, όσον αφορά την ατομική ιδιοκτησία φαίνεται να μην την θεωρεί επαρκής συνθήκη για το ξεπέρασμα της αλλοτρίωσης. Ωστόσο, τόσο η κατάργηση του καταμερισμού της εργασίας, όσο και η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας θα συμπέσουν με την κατάργηση της διάκρισης μεταξύ υπαίθρου και πόλης χάρις στην ανάπτυξη της βιομηχανίας (Αξελός, 2000, σσ. 338, 340).

βιοπορισμού σε τελικό σκοπό²⁹. Ωστόσο, η ανθρώπινη χειραφέτηση δεν θα αφορά μόνο την εργασία αλλά και τον τρόπο οργάνωσης της ίδιας της κοινωνίας (Αξελός, 2000, σσ. 345-350). Το τελικό στάδιο χειραφέτησης θα αποτελέσει η υπέρβαση και του ίδιου του κομμουνισμού³⁰ (Αξελός, 2000, σ. 355). Ωστόσο, αναρωτιέται ο Αξελός: με δεδομένο ότι στον κομμουνισμό θα υπάρχει εξάλειψη μεταξύ της βάσης και του εποικοδομήματος, πώς νομιμοποιείται η υπέρβαση εάν δεν λάβουμε υπόψη μια αυτονομημένη ανθρώπινη συνείδηση (Αξελός, 2000, σ. 356); Για να απαντήσει αμέσως παρακάτω:

«Όλα φαίνεται να υποδεικνύουν ότι η σκέψη δεν αφήνεται να απορροφηθεί εξ ολοκλήρου μέσα στον πραγματικό κομμουνισμό» (Αξελός, 2000, p. 357).

Συνεπώς, ο ολικός άνθρωπος με τον τρόπο που περιγράφεται θα διαθέτει μια αυτονομημένη σκέψη. Ωστόσο, το αμέσως προηγούμενο στάδιο του καθολικού ανθρώπου θα είναι ο κομμουνισμός και ο «homo economicus» (Αξελός, 2000, σ. 338) της εποχής μας, ο οποίος θα ξεπεραστεί και αυτός με τη σειρά του με την ανατροπή της υπάρχουσας κοινωνίας.

²⁹ Ωστόσο, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι προκειμένου ο Αξελός να πραγματευτεί τα συγκεκριμένα ζητήματα, τα εντάσσει σε μια νέα κατηγορία ιδεολογίας που τα ονομάζει Παιχνίδι (Αξελός, 2000, σ. 341). Η συγκεκριμένη διαδικασία αφορά την ανθρώπινη δραστηριότητα και την υπέρβαση της καταναγκαστικής εργασίας. Σε συνθήκες της πλήρους ανάπτυξης της Τεχνικής, σε συνθήκες δηλαδή κατάργησης όλων των δεισιμών, ο άνθρωπος θα εργάζεται και θα ψυχαγωγείται ταυτόχρονα (Αξελός, 2000, σ. 342).

³⁰ Για την υπέρβαση του ίδιου του κομμουνισμού ως αίτημα από τον ίδιο τον Μαρξ, ο Αξελός θεωρεί ότι το συγκεκριμένο σημείο έχει αγνοηθεί πλήρως από τους ορθόδοξους μαρξιστές (Αξελός, 2000, σ. 355).

Παραγωγικές δυνάμεις και παραγωγικές σχέσεις

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι για τους μαρξιστές η εργασία αποτελεί τη βασική ανθρωπολογική ιδιότητα του ανθρώπου (Αντωνοπούλου, 2008, σσ. 93-94). Μάλιστα ο Παπαϊωάννου θα θεωρήσει την εργασία μέρος των ουσιωδών δυνάμεων του ανθρώπου ή την οντολογία του ανθρώπου (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 32-33). Η ουσία του ανθρώπου είναι η δυνατότητά του να μετασχηματίζει τη φύση. Μέχρι αυτό το σημείο υπάρχει σχετική ευθυγράμμιση μεταξύ του νεαρού και του ώριμου Μαρξ. Ωστόσο, για τον νεαρό Μαρξ ο βαθύτερος και ουσιαστικότερος κόσμος του ανθρώπου εντοπίζεται περιτριγυρισμένος από μηχανές (Παπαϊωάννου, 2009, σ.43). Η βιομηχανία ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας αποτελεί το συνδετικό κρίκο μεταξύ αντικειμένου-υποκείμενου ή ανθρώπου-φύσης (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 43). Αυτό εξηγείται διότι ο άνθρωπος μέσα από την εργασία του διαμορφώνει έναν αντικειμενικό κόσμο που τον υπερβαίνει και παράλληλα τα αντικείμενα της εργασίας του αυτονομούνται και υποκειμενοποιούνται³¹. Φυσικά στον ώριμο Μαρξ όλα αυτά ανατρέπονται, καθώς ο Μαρξ δεν βλέπει πλέον στη φύση "ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά" αλλά αντίθετα έναν αλλοτριωμένο κόσμο (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 47-48). Συνεπώς ο Παπαϊωάννου διαπιστώνει ρήξη του νεαρού από τον ώριμο Μαρξ στην πραγμάτευση των παραγωγικών σχέσεων. Βασικές έννοιες στην κατανόηση της μαρξιστικής ανάλυσης αποτελούν οι λέξεις παραγωγικές δυνάμεις και παραγωγικές σχέσεις.

Ως παραγωγικές σχέσεις ορίζονται οι ίδιες οι κοινωνικές σχέσεις³². Αυτό συμβαίνει επειδή «η παραγωγή (...) αντιμετωπίζεται καταρχήν ως ο τρόπος επίδρασης των κοινωνιών πάνω στη φύση προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες τους». Δηλαδή η ίδια «η παραγωγή πρώτα απ' όλα είναι ένα κοινωνικό γεγονός» είναι «ένας ορισμένος τύπος κοινωνικών σχέσεων» που «οριοθετεί τον τρόπο με τον οποίον διενεργείται η επίδραση των ανθρώπινων κοινωνιών πάνω στη φύση (Λύτρας, 2004, σ. 47) .

³¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι για τον Παπαϊωάννου ο «οικονομισμός» του Μαρξ σε καμία περίπτωση δεν προέρχεται έξωθεν του ανθρώπου αλλά αποτελεί την αληθινή του ψυχολογία, αφού οι ουσιώδεις δυνάμεις του ανθρώπου ενεργοποιούνται εντός της βιομηχανικής παραγωγής (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 68-69).

³² Να σημειώσουμε ότι ο Αξελός εκφράζει τις αντιρρήσεις του στον τρόπο ορισμού των παραγωγικών σχέσεων από τον Μαρξ, καθώς ο τελευταίος ταυτίζει τις παραγωγικές σχέσεις με την κοινωνία εν γένει, με άλλα λόγια ταυτίζει το μέρος με το όλον (Αξελός, 2000, σσ. 114-115).

Από την άλλη μεριά, ως παραγωγικές δυνάμεις ορίζονται τα μέσα παραγωγής, δηλαδή τα υλικά μέσα που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος προκειμένου να παραγάγει τα μέσα επιβίωσής του. Σύμφωνα με τον Μάρξ οι δυνάμεις παραγωγής επιδρούν στις σχέσεις παραγωγής με την έννοια ότι «...καθορίζουν... τον τρόπο με τον οποίο εργάζονται οι άνθρωποι και πραγματοποιείται συνεπώς η παραγωγική διαδικασία (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 100). Από το σημείο αυτό και έπειτα εντοπίζεται η σημαντικότερη ίσως έννοια στην μαρξιστική προβληματική. Αναφερόμαστε στην έννοια της αναντιστοιχίας μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων, νε την έννοια ότι «...καθώς αναπτύσσονται πέρα από ένα ορισμένο σημείο ή επίπεδο, οι παραγωγικές δυνάμεις βρίσκονται σε αναντιστοιχία και έρχονται σε σύγκρουση με τις παραγωγικές σχέσεις, οδηγούν στον ανασχηματισμό των τελευταίων στην κοινωνική ανατροπή και σε νέο κοινωνικό σχηματισμό...» (Αντωνοπούλου, 2008, σσ. 108-109). Είναι το αποτέλεσμα της προόδου που δεν είναι δυνατόν να αφομοιωθεί³³. Βεβαίως στο σημείο αυτό προκύπτει εύλογα το ερώτημα, πώς γίνεται και μέσω αυτής της αντίφασης/αναντιστοιχίας στο επίπεδο της παραγωγικής διαδικασίας πραγματοποιείται μετασχηματισμός σε ολόκληρη την κοινωνία; Η απάντηση βρίσκεται σε δυο επιπλέον έννοιες της μαρξιστικής ορολογίας: δηλαδή στις έννοιες βάση και εποικοδόμημα. Λοιπόν, ως βάση ορίζεται το «σύνολο των παραγωγικών σχέσεων, που συγκροτούν την οικονομική δομή της κοινωνίας». Από την άλλη μεριά ως εποικοδόμημα ορίζονται «όλες οι άλλες σχέσεις, όλα τα άλλα επίπεδα ή... «οι»... άλλες δομές της κοινωνίας» (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 108). Για παράδειγμα οι πολιτικοί, ιδεολογικοί, και θρησκευτικοί θεσμοί, καθώς και το δίκαιο, η τέχνη, και ο πολιτισμός γενικότερα αποτελούν το εποικοδόμημα της κοινωνίας. Βάση των προηγούμενων διαπιστώσεων οποιαδήποτε μεταβολή επέρχεται στις παραγωγικές σχέσεις μέσω των παραγωγικών δυνάμεων, επέρχονται αλλαγές εξίσου ριζικές στο πολιτικό, ιδεολογικό, θρησκευτικό αλλά και δικανικό και πολιτιστικό επίπεδο της κοινωνίας. Η διαδικασία τις ανατροπής βάσης και εποικοδομήματος σύμφωνα με τον Μάρξ, επέρχεται νομοτελειακά. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι «σε τελική ανάλυση» δεν είναι το δρών υποκείμενο όπου συνειδητά προκαλεί τις αλλαγές στο ευρύτερο περιβάλλον του, αλλά μάλλον αυτές οι

³³ Από ορισμένους διανοητές έχει τεθεί το ζήτημα ότι λανθάνουν δαρβινικά στοιχεία σε όλο σχεδόν το μαρξικό εγχείρημα εξαιτίας του σχήματος της συνεχούς κοινωνικής εξέλιξης. Ακριβώς για αυτό το λόγο οι συγκεκριμένες θεωρήσεις θα μπορούσαν να καταταχθούν στην ομάδα του εξελικτικού μαρξισμού (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 109).

αλλαγές επιβάλλονται από τις ευρύτερες αντικειμενικές συνθήκες που το περιλαμβάνουν (Λύτρας, 2004, σ. 51).

Καταμερισμός της εργασίας και ατομική ιδιοκτησία

Το πέρασμα από την προϊστορία στην ιστορική ανάπτυξη της ανθρωπότητας συντελέστηκε με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Η πιο πρωτόγονη μορφή του καταμερισμού της εργασίας αφορούσε τη σεξουαλική δραστηριότητα των ανθρώπων. Στην πορεία του χρόνου ο καταμερισμός της εργασίας όλο και βάθαινε και παράλληλα αφορούσε πλέον πολλαπλά επίπεδα δραστηριοτήτων. Ωστόσο τομή των διακρίσεων αποτέλεσε η ιστορική διάκριση μεταξύ της υλικής και της πνευματικής εργασίας. Με τη συγκεκριμένη διάκριση ο άνθρωπος ανέπτυξε ιδέες οι οποίες πλέον δεν αναπαριστούν μία προς μία τη σχέση τους με τη φύση και ακόμα περισσότερο τη σχέση τους με την «υπάρχουσα πράξη» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 88).

Ο καταμερισμός της εργασίας αφορούσε τις διαφορετικές δραστηριότητες που καταπιάνονται οι άνθρωποι ανάλογα με τα διαφορετικά ταλέντα που διαθέτουν. Ο καταμερισμός της εργασίας στον Μαρξ στο επίπεδο της ανθρώπινης συνείδησης συνεπάγεται την αρχή για τον δυστυχημένο άνθρωπο. Τον άνθρωπο που έχει περιορισμένη και μονομερή αντίληψη και δεν αντιλαμβάνεται την ολότητα της ύπαρξής του. Αντίστοιχος περιορισμός εντοπίζεται και στον καταμερισμό της εργασίας εντός της επιχείρησης όπου ο άνθρωπος καθόσον καταπιάνεται με συγκεκριμένα αντικείμενα της εργασίας δεν διαθέτει ολόκληρη την εποπτεία του παραγόμενου αντικειμένου.

Ο καταμερισμός της εργασίας για τον Μαρξ σχετίζεται εννοιολογικά με την ατομική ιδιοκτησία (Μαρξ & Ένγκελς, Η γερμανική ιδεολογία, 2003, σ. 62) με την έννοια ότι ο καταμερισμός της εργασίας αφορά στην διαδικασία της παραγωγής, ενώ η ατομική ιδιοκτησία στο προϊόν. Ο καταμερισμός της εργασίας καθορίζει το προϊόν που παράγεται με την έννοια ότι ανάλογα με το στάδιο καταμερισμού που τοποθετούνται ιστορικά οι άνθρωποι, καθορίζονται ανάλογα και οι μεταξύ τους σχέσεις, τα εργαλεία τους και τελικά τα προϊόντα που παράγουν (Μαρξ & Ένγκελς, 2003, σσ. 62, 63-66.). Ωστόσο όλες αυτές οι μορφές παραγωγής αποκρύπτουν το αληθινό «Είναι» του ανθρώπου, καθώς το τελευταίο ταυτίζεται με την απόλυτη αναγνώριση των αντικειμένων που παράγει ο άνθρωπος. Σε συνθήκες ατομικής ιδιοκτησίας, η

συγκεκριμένη δυνατότητα είναι απαγορευτική στον άνθρωπο, διότι αναδεικνύονται και επιβάλλονται οι μορφές του φαινομενικού «Είναι» ως ιδιαίτεροι τρόποι παραγωγής. Ακριβώς γι' αυτό και η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί το πραγματικό αίτιο κάθε αλλοτρίωσης (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 125). Επομένως με τον κομμουνισμό που αποτελεί την θετική κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας θα καταργηθεί ταυτόχρονα και κάθε μορφή της ανθρώπινης αλλοτρίωσης ((Παπαϊωάννου, 2009, σ. 125).

Για τον Αξελό, ο καταμερισμός της εργασίας συνεπάγεται τον κατακερματισμό του ανθρώπου (Αξελός, 2000, σ. 84). Ο ολικός άνθρωπος είναι ο άνθρωπος που δραστηριοποιείται εγγενώς στην κοινωνικότητά του. Σε συνθήκες καταμερισμού της εργασίας ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται ως ένα εξατομικευμένο ον και όχι ως μέρος της συνολικής κοινωνίας (Αξελός, 2000, σσ. 84-85). Κατά συνέπεια, για τον Αξελό η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί πηγή κάθε αλλοτρίωσης, καθώς μιλώντας με αφαιρετικούς όρους θεωρεί ότι διαμέσου της ιδιοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων εισάγεται το επιμέρους στο οικουμενικό (Αξελός, 2000, σσ. 100-101). Το οικουμενικό νοείται ως ο καθολικός τρόπος παραγωγής και κοινοτικής ιδιοκτησίας. Όλοι παράγουν τα πάντα και όλοι κατέχουν τα πάντα. Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο προϋπόθεση για το τέλος οποιασδήποτε μορφής αλλοτρίωσης στο μέλλον θα αποτελέσει η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας (Αξελός, 2000, σ. 104).

Ο Αξελός ακολουθώντας τον Μαρξ παραθέτει τη γενεαλογία του καταμερισμού της εργασίας εκκινώντας από το διαχωρισμό υπαίθρου-πόλης, περνά στην πνευματική και χειρωνακτική εργασία και στην εκμετάλλευση της φύσης από τον άνθρωπο και από εκεί στον διαχωρισμό παραγωγής και κατανάλωσης για να καταλήξει τελικά στην εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο (Αξελός, 2000, σσ. 85-86). Στο στάδιο της παραγωγής των αγαθών ο καταμερισμός της εργασίας συνεπάγεται την αδυναμία του εργάτη να αντιληφθεί το πραγματικό εγχείρημα της εργασίας του, καθώς το συνολικό παραγωγικό εγχείρημα της εργασίας του έχει τμηματοποιηθεί πλήρως (Αξελός, 2000, σ. 86). Οι άνθρωποι μπορεί να συνεργάζονται, αλλά η συνεργασία τους αυτή δεν είναι αποτέλεσμα μιας οικειοθελούς απόφασης. Αντίθετα, δυνάμεις πέρα από τον έλεγχό τους, τους επαναφέρουν σε μια κοινωνικότητα που δεν μπορούν πλέον να ελέγξουν και να προσδιορίσουν με ακρίβεια³⁴ (Αξελός, 2000, σ. 86). Στην παρούσα ιστορική φάση,

³⁴ Ο τρόπος που διακρίνει τις δύο μορφές κοινωνικής οργάνωσης ο Αξελός σε συνδυασμό με την επεξεργασία του για τον καταμερισμό της εργασίας θυμίζει σαφώς, χωρίς να αναφέρεται πουθενά ρητά ή άρρητα, την ανάλογη διάκριση του κοινωνιολόγου Emil Durkheim (1858-1917) μεταξύ της οργανικής και της μηχανικής αλληλεγγύης, με την έννοια ότι ως μηχανική αλληλεγγύη ορίζεται ο «φυσικός» ή ο ανεπιτήδευτος τρόπος σύνδεσης των ανθρώπων, που προκύπτει από τον παρόμοιο

ο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί παράγοντα αλλοτρίωσης. Συμφωνεί απόλυτα και ο Αξελός διαβάζοντας την «Γερμανική Ιδεολογία» ότι η εργασία, ο καταμερισμός της εργασίας και η ατομική ιδιοκτησία αποτελούν συνώνυμες έννοιες και ότι οι εξελίξεις του καταμερισμού της εργασίας «συμπίπτουν με τις μορφές της ιδιοκτησίας και αποτελούν εκφράσεις της» (Αξελός, 2000, σ. 87). Τελικό συμπέρασμα είναι ότι μπορεί ο καταμερισμός της εργασίας να έκανε κάποτε την ανθρωπότητα να προοδεύσει τώρα όμως την εμποδίζει να αναπτυχθεί.

Ταξικός ανταγωνισμός

Οι ορθόδοξοι μαρξιστές έχουν την τάση να αναγάγουν την έννοια της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής ως καθολική έννοια που ίσχυε παντού και πάντοτε³⁵ (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 105). Ήδη στη διάρκεια της Β' Διεθνούς, με την ανάπτυξη δηλαδή της θεωρίας των σταδίων η παραπάνω θέση εκφράστηκε απολύτως ξεκάθαρα (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 109). Σύμφωνα με τη θεωρία, η ανθρωπότητα πέρασε από το πρωτόγονο στο δουλοκτητικό και μετά στο φεουδαρχικό σύστημα παραγωγής και αργότερα από το καπιταλιστικό θα περάσει κάποια στιγμή στο σοσιαλιστικό με τελικό προορισμό τον κομμουνισμό. Εντός του συγκεκριμένου πλαισίου των σταδίων διαπιστώνουμε ότι πάντοτε υπήρχε ταξικός ανταγωνισμός μεταξύ μιας κυρίαρχης και μιας κυριαρχούμενης ομάδας, όπως μεταξύ γαιοκτημόνων και δούλων, φεουδαρχών και δουλοπάροικων, μαστόρων και συντεχνιτών και καπιταλιστών και προλεταρίων (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 106 & Παπαϊωάννου, 2009, σ. 176).

τρόπο ζωής των ανθρώπων, ενώ ως μηχανική αλληλεγγύη ορίζεται η επίπλαστη και επιτηδευμένη σύνδεση μεταξύ των ανθρώπων, που προκύπτει από τον καταμερισμό της εργασίας (Durkheim, 1997).

³⁵ Θα πρέπει να τονίσουμε ότι με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τελικά με τον σχηματισμό δύο τάξεων εξαιτίας της, υπό μία έννοια φαίνεται ότι συμφωνεί και ο Παπαϊωάννου. Ο Παπαϊωάννου παρότι παραδέχεται ότι ο σχηματισμός των ταξικών διαιρέσεων με μοναδικό κριτήριο την παραγωγικότητα και των καταμερισμό της εργασίας δημιουργούν δυσκολίες προκειμένου να ερμηνευτούν συγκεκριμένα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας, όπως ο φεουδαλισμός (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 174-175), εντούτοις αναγνωρίζει ότι ακόμα και να μην συμμετέχει εκ των προτέρων η άρχουσα τάξη στην παραγωγική διαδικασία, εκ των υστέρων έχει τη δυνατότητα να ιδιοποιείται τον πλούτο και να κατέχει τα μέσα παραγωγής (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 176). Κατά συνέπεια, ο διπολισμός δημιουργείται ούτως ή άλλως και η άρχουσα τάξη σχηματίζεται σε κυρίαρχη και εκμεταλλευτική τάξη στην παραγωγική διαδικασία ανεξάρτητα από την ιστορική περίοδο που αναφερόμαστε. Ωστόσο, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Παπαϊωάννου είναι ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στον Μαρξ στις περιπτώσεις εκείνες του σχηματισμού αρχουσών και εκμεταλλευόμενων τάξεων που ουδεμία συσχέτιση παρουσιάζουν μεταξύ τους (όπως η σχέση πληβείων και Πατρικίων) και αντιμετωπίζονται δια της αναγωγής με κριτήρια παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 176-177).

Στον σύγχρονο καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης της παραγωγής, οι κοινωνικές σχέσεις ως σχέσεις μεταξύ ανθρώπων μετατρέπονται σε σχέσεις μεταξύ εμπορευμάτων, καθώς ο άνθρωπος πουλάει την εργατική του δύναμη ως εμπόρευμα προκειμένου να ζήσει (Αντωνοπούλου, 2008, σσ. 103-104). Από την μία μεριά, εντοπίζεται η ομάδα που ελέγχει τα μέσα παραγωγής, διαθέτει εξουσιαστική θέση και αποτελεί την άρχουσα τάξη, ενώ από την άλλη μεριά εντοπίζονται όσοι στερούνται τα μέσα παραγωγής και αποτελούν την τάξη που υφίσταται εκμετάλλευση.

Πέρα από τις συγκεκριμένες περιγραφικές διαπιστώσεις, ουσιαστική μαρξική ταξική ανάλυση έκανε ο Αξελός. Μάλιστα, με αφορμή τις αναλύσεις του Μαρξ, ο Αξελός αναδεικνύει κυρίως την οικουμενικότητα του σύγχρονου(!) εργάτη. Δεν περιορίζεται στην ιστορική σκιαγράφηση των ταξικών πόλων που σχηματίζονται ανά συγκεκριμένη ιστορική περίοδο με κριτήριο διαφοροποίησης την εξουσία ή έστω την θέση τους στην παραγωγική διαδικασία. Δεν περιορίζεται καν στην ιστορική πορεία της συγκρότησης του εργάτη, ανάλογα με το αντίστοιχο ιστορικό του πλαίσιο. Διαβάζουμε συγκεκριμένα από τον Αξελό:

(...) το προλεταριάτο δεν είναι διόλου μια ιδιαίτερη τάξη: έχει οικουμενικό χαρακτήρα, εκπροσωπεί την οικουμενικότητα –εφόσον το ίδιο είναι το κοινωνικό στοιχείο της κοινωνίας- και τα βάσανά του είναι οικουμενικά» (Αξελός, 2000, σ. 90).

Διαπιστώνουμε ότι ο Αξελός συγκροτεί τον μαρξικό εργάτη στην διαχρονικότητά του ως το υποκείμενο που υπήρχε ανέκαθεν ταυτίζοντας τις ανάγκες όλων των ανθρώπων που έχουν υποστεί εκμετάλλευση από τους αντίστοιχους εκμεταλλευτές τους, ανεξάρτητα εάν διαθέτουν ή δεν διαθέτουν ανεπτυγμένη ταξική συνείδηση. Επιπλέον, οι προλετάριοι εμφανίζονται σαν να διαθέτουν εγγενώς ως συγκροτητικό τους χαρακτηριστικό τους αγώνες για την υπέρβαση της εκμετάλλευσής τους.

Με βάση τα παραπάνω ο Αξελός συγκροτεί την γενεαλογία του σύγχρονου εργαζομένου, ωστόσο, η έμφαση δίνεται στην καπιταλιστική κοινωνία. Στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, ο εργαζόμενος είναι αλλοτριωμένος διότι εργάζεται για κάποιον άλλον και συνεπώς έχει απομακρυνθεί από το προϊόν της δικής του εργασίας (Αξελός, 2000, σ. 88). Προκειμένου να εξετάσει την αλήθεια της μαρξικής ταξικής θεώρησης ο Αξελός στρέφεται στη σύγχρονη πραγματικότητα του καιρού του. Και φαίνεται ότι έως αυτού του σημείου, δηλαδή έως του σημείου της αναγνώρισης της αλλοτρίωσης του σύγχρονου εργάτη ο Αξελός αποδέχεται πλήρως την μαρξική

θεώρηση (Αξελός, 2000, σσ. 90-91). Μάλιστα, αποδέχεται πλήρως την ανικανότητα οποιασδήποτε πολιτικής βούλησης να εξαλείψει την καπιταλιστική αλλοτρίωση. Ωστόσο, μελετώντας και πάλι την πραγματικότητα της εποχής του, ο Αξελός θεωρεί ότι η σύγχρονη μαρξική ταξική ανάλυση σε ορισμένα της σημεία διαψεύδεται πλήρως. Η κριτική του Αξελού αφορά στην προλεταριοποίηση. Ως προλεταριοποίηση ορίζεται η διαδικασία σχηματισμού δύο πόλων κατά την οποία όλο και περισσότεροι άνθρωποι μετατρέπονται σε υποκείμενα ή μάλλον καλύτερα σε αντικείμενα εκμετάλλευσης. Η συγκεκριμένη διαδικασία προκύπτει διότι όλο και λιγότεροι άνθρωποι διαθέτουν στην κατοχή τους τα μέσα παραγωγής. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Αξελό, η σύγχρονη παγκόσμια πραγματικότητα φαίνεται να διαψεύδει τον Μαρξ, καθώς η προλεταριοποίηση δεν πραγματοποιήθηκε. Αντίθετα αναδύεται όλο και πιο ισχυρή η μεσαία τάξη³⁶ (Αξελός, 2000, σ. 90). Επιπλέον, ο Αξελός παρατηρώντας την πραγματικότητα της εποχής του εντοπίζει πολύ ισχυρές αντιστάσεις από την πλευρά της κυρίαρχης μικροαστικής τάξης και παράλληλα από την άλλη μεριά, διαπιστώνει τη διάθεση της συμμετοχής του προλεταριάτου σε συνθήκες εκμετάλλευσης άλλων εργαζομένων. Σε αυτό το πλαίσιο ο Αξελός δεν παραλείπει να αναφέρει ότι το βιοτικό επίπεδο των εργατών όλο και αυξάνεται (Αξελός, 2000, σσ. 90-91). Όλα αυτά τα στοιχεία δυσκολεύουν την υιοθέτηση του «άκαμπτου και λιτού» σχήματος που προτείνει ο Μαρξ, καθώς ο τελευταίος αδιαφορεί για τις ιστορικές ιδιαιτερότητες της κάθε εποχής όσον αφορά το περιεχόμενο και τις επιδιώξεις των τάξεων που σχηματίζονται (Αξελός, 2000, σ. 93).

Από την άλλη μεριά, ο Παπαϊωάννου δεν εντοπίζει πρόβλημα μόνο ως προς τις μαρξικές προβλέψεις, δηλαδή ως προς τον μελλοντικό τρόπο που συγκροτήθηκε ή που δεν συγκροτήθηκε τελικά η εργατική τάξη, καθώς ακόμα και στην εποχή του Μαρξ, η εργατική τάξη μπορούσε να υπήρχε μόνο ως αφαίρεση, καθώς ουδέποτε σχηματίστηκε (Παπαϊωάννου, 2012, σσ. 11-12). Ο Παπαϊωάννου σχολιάζει ειρωνικά ότι η μαρξική εργατική τάξη προσλαμβάνεται ως ο «περιούσιος», ο νέος «μεσσιανικός» λαός, ο μοναδικός λαός «που μετράει στην ιστορία» σε αντίθεση με τις άλλες κοινωνικές ομάδες (Παπαϊωάννου, 2012, σσ.12-13). Ωστόσο, η συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί πολιτική οργάνωση, σε αντίθεση με τα προτάγματα

³⁶ Πολύ εμπεριστατωμένη ταξική ανάλυση περί της μεσαίας τάξης κάνει και ο Μαρξιστής Νίκος Πουλαντζάς (Πουλαντζάς, 1982). Ωστόσο, ο Πουλαντζάς χαρακτηρίζει την μεσαία τάξη νέα μικροαστική τάξη, διαφοροποιείται σαφώς από τον αντίστοιχο τρόπο προσέγγισης του Αξελού. Σε αντίθεση με την αφομοιωτική περιγραφή της μεσαίας τάξης είτε προς τα πάνω είτε προς τα κάτω, ο Αξελός διαπιστώνει όχι μόνο την διατήρησή της, αλλά αντίθετα την ενδυνάμωσή της.

και τις επιταγές των επιγόνων του ορθοδόξου μαρξισμού που κατέστησαν το Κόμμα «αποκλειστικό δημιουργό της ιστορίας» (Παπαϊωάννου, 2012, σσ 13-15).

Βάση και εποικοδόμημα

Προϋπόθεση για να μιλήσουμε για τη σχέση βάσης και εποικοδομήματος είναι να αναγνωρίσουμε τη διάσπαση της κοινωνίας σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η διάσπαση της κοινωνίας σε τομείς ταυτίζεται ιστορικά με τη βιομηχανική εποχή. Αντίθετα οι ορθόδοξοι μαρξιστές ανήγαγαν την διάσπαση σε καθολικό φαινόμενο ταυτίζοντας την παραγωγική διαδικασία με την σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία (Αντωνοπούλου, 2008, 95). Ωστόσο, σε όλες τις μαρξιστικές αναλύσεις έχει ρητά εκφραστεί ότι στη βάση της κοινωνίας βρίσκεται το σύνολο των παραγωγικών σχέσεων. Μάλιστα με δεδομένη τη διάκριση των παραγωγικών δυνάμεων από τις παραγωγικές σχέσεις στις περισσότερες αναλύσεις οι παραγωγικές δυνάμεις περιλαμβάνονται στη βάση, ενώ σε αρκετές άλλες οι παραγωγικές δυνάμεις βρίσκονται έξω από την βάση οπότε δεν αποτελούν τον βασικό αιτιακό μηχανισμό της κοινωνικής μεταβολής (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 106). Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή στην περίπτωση που περιλαμβάνονται, πολλές φορές η βάση ταυτίζεται με την τεχνολογική πρόοδο, οπότε αναφερόμαστε σε ένα είδος τεχνολογικού ντετερμινισμού (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 107). Σε μερικές όμως αναλύσεις των σχέσεων της βάσης με το εποικοδόμημα, όπου δεν υπάρχει μια σαφής συμπερίληψη των παραγωγικών δυνάμεων στη βάση, το βασικό ερώτημα είναι από πού προέρχεται τελικά η μεταβολή; Μήπως διαθέτουμε δύο ειδών βάσεις που προκαλούν ανεξάρτητες ή μια από την άλλη μεταβολές στο εποικοδόμημα; Μήπως τελικά η επιστήμη αποτελεί το βασικό αίτιο της μεταβολής; Σίγουρα όχι. Διότι η επιστήμη αποτελεί μέρος του εποικοδομήματος. Μάλιστα σε ορισμένα σχήματα έχει προταθεί και η εξής πολυπαραγοντική δομή. Ότι οι παραγωγικές σχέσεις μεταβάλλονται εξαιτίας των παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες με την σειρά τους μεταβάλλουν τους θεσμούς του εποικοδομήματος (Αντωνοπούλου, 2008, σσ. 107-108). Σε ορισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις έχουν προταθεί και αντανάκλαστικές³⁷ και όχι αιτιακές σχέσεις βάσης και εποικοδομήματος (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 108). Ωστόσο αξίζει να επαναληφθεί ρητώς ότι οι

³⁷ Ο Χέρμπερτ Μαρκούζε (1898-1979) χρησιμοποιώντας τον όρο της αντανάκλασης μεταξύ των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων προσπάθησε να ερμηνεύσει τόσο τη σχέση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων όσο και τη σχέση της βάσης με το εποικοδόμημα (Αλτουσέρ, 1978).

οικονομικές σχέσεις «σε τελική ανάλυση» αποτέλεσαν τη βάση της κοινωνίας όπου οικοδομείται το πολιτικό και ιδεολογικό της εποικοδόμημα (Αλτουσέρ, 1978, σσ. 212-213 & Αντωνοπούλου, 2008, σσ. 93-94).

Ο Παπαϊωάννου αναφερόμενος στον πρώιμο Μαρξ³⁸, λέει ότι υπάρχει μια σαφής διάκριση μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος με ξεκάθαρη την μονόδρομη αιτιακή τους συσχέτιση. Μάλιστα, προσδιορίζοντας τη βάση δεν αναφέρεται μόνο με όρους προτεραιότητας ή αιτιότητας, αλλά κυρίως στην προτεραιότητά της με όρους αξιολογικούς επειδή αποτελεί «την αλήθεια της συνείδησης». Από την άλλη μεριά το εποικοδόμημα περιλαμβάνει την πολιτική, το δίκαιο την επιστήμη, την τέχνη, κλπ³⁹ στοιχεία δηλαδή που δεν διαθέτουν καμία απολύτως αυτοδυναμία, αξία και «εγγενή αλήθεια» (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 80-82, 117-118). Αξίζει να αναφέρουμε ότι με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις ο Παπαϊωάννου είναι ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στον Μαρξ. Όσον αφορά την βάση θεωρεί ότι είναι αδύνατο να συνάγει κανείς σε μια σύνθετη κοινωνική οργάνωση, μια ενιαία οικονομική οργάνωση που να καθορίζει πλήρως όλους τους υπόλοιπους κοινωνικούς θεσμούς (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 181-183). Αμφισβητεί δηλαδή τόσο την ομοιομορφία ως προς τον σχηματισμό της βάσης και του εποικοδομήματος, όσο και τις μονομερείς εξουσιαστικές λειτουργίες που επιτελούν.

Αντίστοιχα, επικριτικός ως προς το σχήμα βάσης-εποικοδομήματος είναι και ο Αξελός. Επαναλαμβάνουμε ότι προκειμένου ο Αξελός να πραγματευτεί την μαρξική έννοια της αλλοτρίωσης διακρίνει μεταξύ της ανθρώπινης, της πολιτικής και της ιδεολογικής αλλοτρίωσης. Οι δύο τελευταίες διαστάσεις της αλλοτρίωσης αντανακλούν στο εποικοδόμημα του αντίστοιχου μαρξικού σχήματος. Την έννοια της ανθρώπινης αλλοτρίωσης την έχουμε ήδη αναλύσει σε προηγούμενη ενότητα. Η εξέταση της ιδεολογικής αλλοτρίωσης έτσι όπως την προσεγγίζει ο Αξελός θα μας απασχολήσει στην αμέσως επόμενη υποενότητα. Σε ετούτη την ενότητα θα αναφέρουμε εντελώς επιγραμματικά ορισμένα πράγματα για την πολιτική αλλοτρίωση στον Μαρξ, έτσι όπως την αντιλαμβάνεται ο Κώστας Αξελός. Αξίζει μόνο να αναφέρουμε ότι σε σχέση

³⁸ Ο Παπαϊωάννου αναφερόμενος ειδικά στην διάκριση μεταξύ της βάσης και του εποικοδομήματος, λέει ότι ο ώριμος Μαρξ περιόρισε αρκετά τον δογματισμό της νιότης του (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 82).

³⁹ Το «κ.λπ.» που αναφέρει συχνά ο Μαρξ με βάση τις αναφορές του στο εποικοδόμημα, ο Παπαϊωάννου το θεωρεί πολύ προβληματικό (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 80, σημ 25). Το θεωρεί πολύ προβληματικό διότι θεωρεί πως η συγκεκριμένη απαρίθμηση των στοιχείων που συναποτελούν συλλήβδην το εποικοδόμημα υποβιβάζονται υπερβολικά σε σημείο να μην κατονομάζονται καν πολλές φορές.

με όλες τις μορφές αλλοτριώσης, οι παραγωγικές σχέσεις προηγούνται τόσο χρονικά όσο και αξιολογικά.

Το ενδιαφέρον για την πολιτική ως θεσμό επισπεύδεται εξαιτίας της διαφοροποίησης της πόλης από την ύπαιθρο, με την έννοια ότι το κράτος συγκροτήθηκε και λειτούργησε ιστορικά ως θεματοφύλακας των αιτημάτων της αστικής τάξης (Αξελός, 2000, σσ. 126-127). Το κράτος ως πολιτικό σύστημα και οι νόμοι που το συνοδεύουν συγκροτούν τις παραγωγικές σχέσεις των ανθρώπων που θεμελιώνονται με τη σειρά τους από τις δυνάμεις της παραγωγής. Με άλλα λόγια, στο μαρξικό σχήμα βάση-εποικοδόμημα, η πολιτική συνυπάρχει στο εποικοδόμημα μαζί με τις παραγωγικές σχέσεις (Αξελός, 2000, σ. 128). Το εποικοδόμημα ως πολιτική επικυρώνει τρόπον τινά την αλλοτριώση της παραγωγικής διαδικασίας (Αξελός, 2000, σ. 131). Με αυτήν την τοποθέτηση ο Αξελός στην πραγματικότητα παίρνει σαφή θέση ως προς την σχέση των παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων θεωρώντας τις πρώτες ως βάση και τις δεύτερες ως εποικοδόμημα. Επαναλαμβάνουμε ότι η αντίφαση των δύο διαστάσεων της κοινωνικής δομής σηματοδοτούν τις κοινωνικές συγκρούσεις και την πάλη των τάξεων (Αξελός, 2000, σσ. 128-129).

Με βάση τον τρόπο της συγκεκριμένης πραγμάτευσης της πολιτικής, ο Αξελός ισχυρίζεται ότι ο Μαρξ απομακρύνεται πολύ από τον Χέγκελ. Απομακρύνεται διότι για τον Χέγκελ η αλλοτριώση έγκειται στην ιδεατή μορφή της πολιτικής, ενώ αντίθετα για τον Μαρξ η αλλοτριώση είναι αποτέλεσμα των πραγματικών σχέσεων των ανθρώπων έτσι όπως συγκροτούνται από το κράτος (Αξελός, 2000, σ. 132). Για τον Χέγκελ το κράτος αποτελεί το όλον, ενώ για τον Μαρξ το κράτος αποτελεί το μέρος και συγκροτείται προκειμένου να δικαιολογεί την αδικία (Αξελός, 2000, σσ. 135-136). Ωστόσο, ο Αξελός παρατηρεί ότι και ο Μαρξ δεν παύει να αντιλαμβάνεται την πολιτική συνολικά ως μια αφαίρεση και όχι έναν πραγματικό θεσμό που συμμετέχουν σε αυτόν πραγματικά άτομα (2000, σ. 127). Η διαπίστωση αυτή οδηγεί τον Αξελό στο να θεωρήσει τόσο την θεώρηση περί πολιτικής του Χέγκελ όσο και του Μαρξ ιδεαλιστικές, υπό την προϋπόθεση της εξάλειψης της διάστασης της ιστορικότητας (Αξελός, 2000, σ. 137). Τόσο η ιδέα της γενίκευσης στον πρώτο όσο και η ιδέα της υπέρβασης στον δεύτερο θεωρείται ότι επιβεβαιώνουν το προηγούμενο συμπέρασμα και αποδέχονται υπόρρητα την ύπαρξη ενός καθολικού ανθρώπου που δεν υπήρξε και ίσως δεν θα υπάρξει ποτέ στην ιστορία (Αξελός, 2000, σσ. 138-139).

Ωστόσο, ένα σημαντικό σημείο που τονίζει ο Αξελός είναι τελικά η αμφισβήτηση και η άρρητη τελική υπαναχώρηση του Μαρξ όσον αφορά την τοποθέτηση της πολιτικής

και του κράτους στο εποικοδόμημα (Αξελός, 2000, σ. 148). Η σταδιακή αλλαγή στάσης στοιχειοθετείται εξαιτίας της παραδοχής του Μαρξ στην *Γερμανική Ιδεολογία* ότι η πολιτική θα παίζει τον πρωτεύοντα ρόλο στην κοινωνική αλλαγή και στην «χειραφέτηση του προλεταριάτου». Η σημασία της πολιτικής σε ορισμένα σημεία, φαίνεται ότι υπερβαίνει και την σημασία των παραγωγικών δυνάμεων. Εξάλλου, η συγκεκριμένη ασάφεια στον Μαρξ σχετικά με την προτεραιότητα της οικονομίας ή πολιτικής αποτέλεσε παράγοντα παρανόησης για τους επίγονους μαρξιστές.

Ιδεολογία

Για τον Μαρξ δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η ιδεολογία αποτελεί μια αντανάκλαση του πραγματικού υλικού κόσμου. Με βάση τον συγκεκριμένο ορισμό ο Παπαϊωάννου χλευάζει τους «ορθόδοξους» μαρξιστές ότι πίσω από οποιαδήποτε πνευματική ενέργεια προσπαθούσαν να αποκαλύψουν τα υλιστικά κίνητρα που κινητοποίησε τους δημιουργούς. Ταυτόχρονα επικρίνει τον Μαρξ ως υπεύθυνο για τις μετέπειτα παρερμηνείες του έργου του εξαιτίας της απουσίας αποσαφηνίσεων και συγκεκριμένων ιστορικών εφαρμογών της θεωρίας του περί της ιδεολογίας (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 83-84).

Αναφέραμε ήδη ότι ο υλικός κόσμος της πρακτικής ζωής αποτελεί την βάση της κοινωνικής ζωής, ενώ η θρησκεία, η οικογένεια, το κράτος, η φιλοσοφία, οι τέχνες, κλπ, αποτελούν το εποικοδόμημα. Με βάση τη διάκριση της βάσης από το εποικοδόμημα ο Παπαϊωάννου διακρίνει αντίστοιχα μεταξύ του αληθινού και του φαινομενικού «Είναι» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 122). Σε συνθήκες ατομικής ιδιοκτησίας τα στοιχεία που συνθέτουν το εποικοδόμημα εμφανίζονται στα μάτια των ανθρώπων ως ιδιαίτεροι τρόποι παραγωγής, με αποτέλεσμα να συγχέεται η βάση με το εποικοδόμημα. Από αυτό το συγκεκριμένο σημείο και έπειτα εκκινεί η αληθινή, η απαραίτητη (όπως θα διαπιστώσουμε) μορφή αλλοτρίωσης του ανθρώπου. Αντίθετα, η ιδεολογία αποτελεί μια μορφή περιττής αλλοτρίωσης.

Η ιδεολογία εκκινεί χρονικά με το πέρασμα από την ιστορία στην προϊστορία της ανθρωπότητας διαμέσου του καταμερισμού της εργασίας⁴⁰. Η διάκριση μεταξύ πράξης και θεωρίας και ακόμα περισσότερο η ανάπτυξη και αυτονόμηση μιας άρχουσας τάξης η οποία θα καταπιάνεται στο εξής με την «παραγωγή ιδεών» αποτέλεσε για τον Μαρξ την γενεσιουργό αιτία της ιδεολογίας (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 89). Με άλλα λόγια τη στιγμή της αποσύνδεσης των ιδεών από τις κοινωνικές πρακτικές εκκινεί για τον Μαρξ η περίοδος της απομάκρυνσης της θεωρίας από την αλήθεια και την εμπειρία. Ο άνθρωπος διαχρονικά και μέσω της θεωρίας δραπέτευε από τον πραγματικό κόσμο και απομονώνονταν στον «σκοτεινό κόσμο της ιδεολογίας» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 93). Ωστόσο, η στρεβλή εικόνα του ανθρώπου για τον εαυτό του, δεν είναι αποτέλεσμα της ίδιας της συνείδησης, αλλά του συγκεκριμένου ιστορικού σταδίου της παραγωγικής διαδικασίας. Οι δυνάμεις του εξωτερικού κόσμου του ανολοκλήρωτου καπιταλισμού ωθούν την συνείδηση στην απομάκρυνσή της από την πράξη και τελικά στην αντεστραμμένη αντανάκλαση της πραγματικότητας (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 94). Ο κόσμος των ψεύτικων ιδεών των ανθρώπων ίσα με σήμερα είναι αποτέλεσμα της περιορισμένης παραγωγικής τους δραστηριότητας. Προκειμένου η θεωρία να είναι πραγματικά εμπειρική ο Μαρξ προτείνει ως μέθοδο τη «μεθοδική αμφιβολία», ώστε οι αντιληπτικές ιδέες των ανθρώπων να πάψουν να εμφανίζονται ως camera obscura και να αντανακλούν επιτέλους με σχετική ακρίβεια τις πρακτικές δραστηριότητες τους (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 93). Την συγκεκριμένη διαδικασία της γνωστικής επανόρθωσης της αλήθειας, ο Παπαϊωάννου την ονομάζει «μυστικιστικό πραγματισμό» (Παπαϊωάννου, 2009, 92). Προκειμένου όμως η ανθρώπινη συνείδηση να είναι αληθινή θα πρέπει να ωριμάσουν πλήρως οι συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής.

Για να επανέρθουμε στο ζήτημα της σχέσης βάσης και εποικοδομήματος και για να το συνδέσουμε με το ζήτημα της ιδεολογίας⁴¹, ανάλογα με τον τρόπο που διαχειρίζεται τα συγκεκριμένα ζητήματα ο Παπαϊωάννου, αντιλαμβανόμαστε ότι το εποικοδόμημα υπό κανονικές συνθήκες θα πρέπει να αντανακλά πράγματι τη βάση. Σε

⁴⁰ Για την ανάλυση του καταμερισμού της εργασίας βλ. αντίστοιχη ενότητα.

⁴¹ Στον τρόπο που εννοιολογούμε την ιδεολογία σε ετούτη την ενότητα περιλαμβάνουμε τόσο την ψευδή συνείδηση της πνευματικής αλλοτρίωσης, όσο και της οικονομικής αλλοτρίωσης. Στην ενότητα που θα μιλήσουμε για την αλλοτρίωση η ιδεολογία θα αφορά μόνο την πνευματική αλλοτρίωση και όχι την οικονομική. Σε κάθε περίπτωση, όλες οι μορφές αλλοτρίωσης αφορούν την ψευδή συνείδηση των ανθρώπων ιστορικά και η οποία εκπηγάει από τις εκβολές του εποικοδομήματος και όχι της βάσης.

όλες τις περιπτώσεις η βάση ως ανεστραμμένη συνείδηση συνοδεύει πάντοτε ψευδώς το εποικοδόμημα. Με μοναδική ιστορική εξαίρεση τον κομμουνισμό του μέλλοντος όπου θα έχουν πλήρως αναπτυχθεί οι ουσιώδεις δυνάμεις του ανθρώπου και δεν θα υπάρχει πλέον χώρος για την ιδεολογία, το ψεύδος θα εξακολουθεί να συντροφεύει το εποικοδόμημα διαρκώς. Ωστόσο, η ιδεολογία σε ορισμένες ιστορικές στιγμές φαίνεται να αντανακλά με πιο συνεπή τρόπο τη βάση, με αποτέλεσμα να εξακολουθεί να ασκεί μια γοητεία διαχρονικά. Επομένως, προκειμένου να εξηγήσουμε την σχέση μεταξύ βάσης, εποικοδομήματος και ιδεολογίας θα αξιοποιήσουμε το παράδειγμα της πνευματικής δημιουργίας αντλημένο από το βιβλίο του Παπαϊωάννου.

Γνωρίζουμε ότι οι ουσιώδεις δυνάμεις του ανθρώπου ταυτίζονται με την ανεπτυγμένη τεχνική. Ωστόσο εκείνο που φαίνεται να απασχολεί τον Παπαϊωάννου είναι η γοητεία που εξακολουθούν να ασκούν στον Μαρξ συγκεκριμένες μορφές πνευματικών δημιουργημάτων του παρελθόντος όπως η αρχαία ελληνική τέχνη (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 106). Πώς γίνεται και σε ένα τόσο πρώιμο στάδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα μπορούν και ασκούν γοητεία στον Μαρξ; Γιατί τα μετέπειτα καλλιτεχνικά δημιουργήματα δεν ασκούν την ίδια γοητεία παρά το γεγονός ότι οι παραγωγικές δυνάμεις ήταν πλήρως ανεπτυγμένες; Προκειμένου να απαντήσει ο Μαρξ στο πρώτο ερώτημα παραλληλίζει την ανάπτυξη της παγκόσμιας ιστορίας με την ηλικιακή ανάπτυξη ενός ανθρώπινου οργανισμού. Ο Μαρξ αναφέρει ότι εξακολουθούν να ασκούν γοητεία τα πνευματικά και καλλιτεχνικά δημιουργήματα του παρελθόντος επειδή αντιπροσωπεύουν την παιδική ηλικία της ανθρωπότητας, που ως παιδική ηλικία προκαλεί νοσταλγία σε ένα περισσότερο ανεπτυγμένο πνευματικό ον. Προκειμένου τώρα να απαντήσει στο δεύτερο και πιο σημαντικό για το θέμα που μας απασχολεί εδώ ερώτημα, δηλαδή για τη σχέση βάσης, εποικοδομήματος και ιδεολογίας, ο Μαρξ αναφέρει ότι συγκεκριμένα τα αρχαία ελληνικά πνευματικά δημιουργήματα εξακολουθούν να μας ασκούν γοητεία επειδή στην συγκεκριμένη ιστορική περίοδο υπήρχε αντιστοιχία έναν προς ένα μεταξύ της βάσης και του εποικοδομήματος, δηλαδή μεταξύ τεχνικής ανάπτυξης και των πνευματικών δημιουργημάτων. Αντιλαμβανόμαστε δηλαδή ότι στον βαθμό που το εποικοδόμημα αναδύεται και προκύπτει ανάλογα με τον βαθμό ανάπτυξης της τεχνικής σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, αντανακλά ιδεολογίες που είναι για τις μετέπειτα γενιές πιο ανεκτικές.

Σε αντίθεση με τον Παπαϊωάννου, ο Αξελός φαίνεται να μην διακρίνει μεταξύ της καλής και κακής αλλοτρίωσης, αλλά εξακολουθεί και αυτός να διακρίνει μεταξύ της

καθαρής και της ψεύτικης συνείδησης. Μπορεί και ο Παπαϊωάννου να τοποθετεί και τις δύο μορφές αλλοτρίωσης στην ψευδή συνείδηση, εντούτοις αναγνωρίζει ως ανεκτικότερη μορφή αλλοτρίωσης εκείνη που αντιστοιχεί στη βάση της παραγωγικής δραστηριότητας. Οπωσδήποτε, μέσω των ιστορικών παραδειγμάτων που μας δίνει, παραδέχεται την πραγματική εμφάνιση όλων των μορφών αλλοτρίωσης που παρουσιάζει. Αντίθετα ο Αξελός φαίνεται να αμφιβάλλει για την ιστορική εμφάνιση της «καλής» αλλοτρίωσης, δηλαδή της συνείδησης που αντιστοιχεί σε ένα ορισμένο βαθμό της παραγωγικής ανάπτυξης (Αξελός, 2000, σσ. 193, 199). Για τον Αξελό το γεγονός της διάστασης μεταξύ της πρακτικής και των ιδεών προκύπτει αναγκαστικά εξαιτίας της ανώριμης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, κάτι το οποίο είδαμε ότι δεν είναι απαραίτητο στον Παπαϊωάννου (Αξελός, 2000, σ. 203). Στον Παπαϊωάννου είδαμε ότι στην περίπτωση της σχετικής αντανάκλασης του εποικοδομήματος από την βάση, ακόμα και οι ανώριμες παραγωγικές δυνάμεις παράγουν μια σχετικά πιο καθαρή συνείδηση σε σχέση με την πλήρη αναντιστοιχία μεταξύ της βάσης και του εποικοδομήματος. Σε κάθε περίπτωση, η διάσταση μεταξύ των ιδεών και της πράξης, μεταξύ του πνεύματος και της ύλης επιβεβαιώνουν για τον Αξελό τον χαρακτηρισμό του Μαρξ ως μεταφυσικό φιλόσοφο, καθώς διατηρεί τον δυϊσμό της δυτικής μεταφυσικής (Αξελός, 2000, σ. 196).

Η «πρώτιστη» ανθρώπινη συνείδηση είναι η γλώσσα, «πρώτιστη» επειδή «γεννιέται από την πρακτική ανάγκη» επικοινωνίας και συναλλαγής με τους άλλους ανθρώπους (Αξελός, 2000, σ. 195). Βεβαίως η γλώσσα δεν αποτελεί ιδεολογία, αλλά εργαλείο που «διαδέχεται» την οικονομική παραγωγή (Αξελός, 2000, σσ. 196-197). Ο Αξελός παρουσιάζει την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους από την αγελαία στην ανθρώπινη κατάσταση του με βασικό άξονα την ανάπτυξη της ανθρώπινης συνείδησης (Αξελός, 2000, σ. 197). Ωστόσο, η ανθρώπινη συνείδηση αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας. Μάλιστα ο συγκεκριμένος ορισμός του Αξελού περί της ανθρώπινης συνείδησης αντιστοιχεί περισσότερο στον ορισμό της αληθινής συνείδησης, στο βαθμό που η τελευταία αντικατοπτρίζει πλήρως την ανθρώπινη δραστηριότητα (Αξελός, 2000, σσ. 198-199).

Ωστόσο, ακριβώς επειδή για τον Μαρξ η σκέψη υπήρξε μέχρι τώρα ψευδής, δηλαδή ουδέποτε στην ιστορία δεν εμφανίστηκε μια αληθινή θεωρία, μια αληθινή σκέψη που να αντιστοιχεί απόλυτα και αναλογικά στον βαθμό ανάπτυξης της παραγωγικής δραστηριότητας, το κριτήριο της αληθείας δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι η συνείδηση, αλλά η ίδια η πρακτική δραστηριότητα (Αξελός, 2000, σ. 200).

Μορφές τις ιδεολογικής αλλοτρίωσης αποτελούν όλα τα δημιουργήματα της πνευματικής παραγωγής όπως η θρησκεία, η τέχνη, η ποίηση, η φιλοσοφία και οι επιστήμες. Ειδικότερα, η θρησκεία αποτελεί την πιο θεμελιακή μορφή της ιδεολογικής αλλοτρίωσης και αντιστοιχεί στην υποανάπτυκτη πρακτική δραστηριότητα (Αξελός, 2000, σσ. 213, 220). Αλλά και η τέχνη ως αντικείμενο ανταλλαγής αποτελεί και αυτή μέρος του δευτερεύοντος κόσμου του αλλοτριωμένου εποικοδομήματος (Αξελός, 2000, σσ. 232-235). Τελικά και η φιλοσοφία ταυτιζόμενη με την θρησκεία ως αφηρημένη σκέψη και μεταφυσική δεν καταφέρνει να αντιστοιχηθεί στην υλική πραγματικότητα και αποτελεί εμπόδιο για τον άνθρωπο να δει την καθαυτό πραγματικότητα (Αξελός, 2000, σ. 259).

Οι συγκεκριμένες μορφές παρότι δεν αντιστοιχούν διόλου στην υλική παραγωγή, παράλληλα δεν διατηρούν καμία αυτονομία και ιστορική ανεξαρτησία αλλά ανάγονται πλήρως στην υλική παραγωγή (Αξελός, 2000, σσ. 204, 206). Με την ανάπτυξη της τεχνικής, η θεωρία από παράγοντας αλλοτρίωσης θα αποτελέσει τελικά παράγοντα του ξεπεράσματός της (Αξελός, 2000, σ. 229). Είδαμε προηγουμένως ότι για τον Παπαϊωάννου η αστική τάξη ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για την παραγωγή των ιδεών που συγκροτούν την πνευματική αλλοτρίωση. Σε αντίθεση με τον Παπαϊωάννου ο Αξελός θα θεωρήσει ότι η ιδεολογική συνείδηση της αστικής τάξης θα αποτελέσει τελικά την κινητήριο δύναμη των επαναστατικών ιδεών του προλεταριάτου (Αξελός, 2000, σ. 229). Ο Αξελός κατηγορεί τον Μαρξ ότι από ένα σημείο της τεχνικής ανάπτυξης και ύστερα, το ίδιο το εποικοδόμημα φαίνεται να αυτονομείται και να παράγει τις επαναστατικές ιδέες χάριν και διαμέσου της πνευματικής διανοήσης της άρχουσας τάξης (Αξελός, 2000, 230).

Ειδικότερα, για το ξεπέραςμα της ιδεολογικής αλλοτρίωσης ή για την πραγμάτωση του «ιδεατού συμπληρώματος του αλλοτριωμένου κόσμου», η θεωρητική επεξεργασία του Μαρξ αποτελεί μια προσπάθεια απάντησης τόσο στους εμπειριοκρατίες που αιτούνταν μόνο την κατάργηση της φιλοσοφίας, όσο και στους θεωρητικούς που αιτούνταν μόνο την πραγμάτωση της. Ο Μαρξ θεωρεί ότι τόσο η κατάργηση όσο και η πραγμάτωση της φιλοσοφίας ταυτίζονται απόλυτα ως εγχειρήματα. Το όπλο που διαθέτει είναι η ίδια του η κριτική. Επομένως, διαμέσου του απαλλοτριωτικού εγχειρήματος της κριτικής, η κατάργηση της φιλοσοφίας ταυτίζεται με την πραγμάτωσή της ως Πράξης (Αξελός, 2000, σσ. 267-268)

Ντετερμινισμός και τελεολογία

Ως ντετερμινισμός ορίζεται η απόλυτη εξάρτηση μιας διαδικασίας από έναν μόνο παράγοντα ως τον βασικό αιτιακό μηχανισμό. Για πολλούς επικριτές του Μαρξ τον ρόλο αυτόν σε τελευταία ανάλυση τον παίζει η οικονομία, οπότε μιλάμε για οικονομισμό. Στον οικονομισμό οι παραγωγικές σχέσεις αποτελούν τη βάση που καθορίζει απόλυτα το εποικοδόμημα (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 110). Προκειμένου να ενισχύσει την αντίληψη περί του ντετερμινιστικού χαρακτήρα του έργου του Μαρξ, ο Παπαϊωάννου παραθέτει μια ανέκδοτη πληροφορία, ότι πρόθεση του Μαρξ ήταν να αφιερώσει «το Κεφάλαιο» στον Κάρολο Δαρβίνο (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 160). Στο συγκεκριμένο έργο ο Μαρξ παραλληλίζει την οικονομική ανάπτυξη και εξέλιξη της κοινωνίας με όρους φυσικής διαδικασίας που υπόκεινται σε νόμους και

(...) «οι οποίοι, όχι μόνον είναι ανεξάρτητοι από τη βούληση, τη συνείδηση και τα σχέδια του ανθρώπου, αλλά οι οποίοι, αντίθετα, καθορίζουν τη βούληση τη συνείδηση και τα σχέδιά του» (...) (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 160).

Κατά τον Μαρξ, ένας αδυσώπητος ντετερμινισμός διέπει τη βαθύτερη ζωή της κοινωνίας: οι ταξικές διακρίσεις, που την διαιρούν και αλλοτριώνουν τα άτομα, εγκαθιδρύονται “αναγκαστικά και ανεξάρτητα από τη βούληση των ανθρώπων”, ανεξάρτητα από τη δράση του κράτους ή οποιασδήποτε άλλης εξωοικονομικής δύναμης αντιστοιχούν “πάντα και αναγκαστικά” στους υλικούς όρους της παραγωγής, που επικρατούν την κάθε εποχή (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 174).

Δεν συμφωνούν όλοι όμως με την ντετερμινιστική προσέγγιση του Παπαϊωάννου. Για το ξεπέρασμα του οικονομισμού έχουν προταθεί διάφοροι τρόποι της υπέρβασης ή του μετριασμού του όπως η διαλεκτική εξήγηση της σχέσης βάσης και εποικοδομήματος έναντι της αιτιακής. Στη συγκεκριμένη περίπτωση εκτός από την προφανή επίδραση της βάσης επί του εποικοδομήματος υπάρχει και η αντίστροφη σχέση της επίδρασης του εποικοδομήματος επί της βάσης. Ωστόσο, θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς για την σκοπιμότητα της αναφοράς του γνωστού επιρρηματικού προσδιορισμού από τον Μαρξ «σε τελική ανάλυση». Πέραν όμως της συγκεκριμένης διαλεκτικής πρότασης έχουν διατυπωθεί και άλλες προτάσεις, όπως η θεωρία της οργανικής ολότητας ή θεωρία του δομικού επικαθορισμού, κλπ. Ωστόσο, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς

ότι σε όλες τις περιπτώσεις ο ντετερμινισμός του Μαρξ ποτέ δεν αντιμετωπίστηκε επαρκώς (Αντωνοπούλου, 2008, σσ. 110-111).

Ως νομοτέλεια ή τελεολογία ή και εσχατολογία ορίζεται η προκαθορισμένη πορεία και εξέλιξη μιας διαδικασίας. Στην περίπτωση μας, ο μαρξισμός έχει κατηγορηθεί για χρήση τελεολογικών και νομοτελειακών σχημάτων εξαιτίας της πορείας και των σταδίων που ακολουθεί η παραγωγική διαδικασία, τη νομοτελειακή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 116). Στα μαρξικά και μαρξιστικά σχήματα έκφραση του ντετερμινισμού είναι και ο εξελικτισμός, δηλαδή η μονόπλευρη σύλληψη της ιστορίας ως της θεωρίας των σταδίων, όπου το ένα στάδιο διαδέχεται αναγκαστικά το άλλο (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 117). Το τελικό στάδιο της διαδικασίας είναι ο κομμουνισμός, όπου στον κομμουνισμό (σύμφωνα με τον νεαρό Μαρξ) θα επέλθει η απόλυτη σύζευξη φύσης και ανθρώπου και μαζί η επανένωση των επιστημών του ανθρώπου και των επιστημών της φύσης (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 49). Ο νεαρός Μαρξ έβλεπε ως όραμα την πλήρη υποταγή της φύσης από τον άνθρωπο εξαιτίας της τεχνικής (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 48-49). Συνεπώς ο Παπαϊωάννου εντοπίζει (τουλάχιστον) στον νεαρό Μαρξ τόσο τελεολογικά όσο και ντετερμινιστικά χαρακτηριστικά. Τελεολογία με την έννοια της μελλοντικής απόλυτης σύζευξης και ντετερμινισμό εξαιτίας της τεχνικής ως ο καθοριστικός παράγοντας μετασχηματισμού της φύσης.

Ο εσχατολογικός χαρακτήρας της μαρξικής θεωρίας σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου εντοπίζεται εξαιτίας της υποκατάστασης στο εγγελιανό σχήμα της έννοιας του θεού με εκείνη της εργασίας. Ειδικότερα, το εγγελιανό σχήμα ακολουθώντας την αλεξανδρινή παράδοση αποτελεί ένα αφηρημένο όραμα όπου η συμπαντική ζωή εκκινεί από τον θεό, απομακρύνεται από αυτόν, εκφυλλίζεται και παρουσιάζεται ως εξωτερικότητα στον άνθρωπο και τελικά επιστρέφει στην ολότητα. Στο μαρξικό σχήμα η επιστροφή στην εσωτερικότητα του ανθρώπου συμπίπτει με την επιστροφή του ανθρώπου στο «Είναι», δηλαδή στον απόλυτο οικονομισμό (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 122).

Ωστόσο και στο ώριμο μαρξικό έργο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πέραν των ντετερμινιστικών και εσχατολογικών σχημάτων κυριαρχούν και τελεολογικές προεκτάσεις της θεωρίας. Ειδικότερα, ο Μαρξ θεωρεί ότι το τέλος της άρχουσας τάξης είναι προδιαγεγραμμένο νομοτελειακά εξαιτίας της αδυναμίας της να διατηρήσει στην κατοχή της την συσσώρευση των παραγωγικών της δυνάμεων (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 171).

Στο εσχατολογικό όραμα του Μαρξ θα συμφωνήσει και ο Αξελός. Στο τέλος του μαρξικού οράματος με την επικράτηση της κομμουνιστικής κοινωνίας ο άνθρωπος θα κυριεύσει τον κόσμο με πρακτικούς τρόπους (Αξελός, 2000, σ. 74). Το εσχατολογικό πρόγραμμα του Μαρξ, σύμφωνα με τις περιγραφές του Αξελού πάντα, είναι τοποθετημένο στην «ενύπαρξη» (Αξελός, 2000, σ. 74). Εκείνο που θα αναδειχθεί είναι η «δύναμη του εγώ του ανθρώπου»⁴² το οποίο «εγώ» δεν θα χάνεται πλέον στην «περιπλάνηση» δηλαδή στη θεωρία, αλλά θα αναδεικνύεται στην ολότητα της πράξης (2000, σ. 74).

⁴² Με την αναφορά στη «δύναμη του ανθρώπινου εγώ», έστω και του κοινωνικού εγώ, φαίνεται να υπολανθάνει στον Αξελό η νιτσεική επιρροή ή ακόμα και η χαϊντεγκεριανή. Προξενεί πολύ μεγάλη εντύπωση η χρήση και η ανάδειξη της προσωπικής ανωνυμίας «εγώ» σε ένα κείμενο που ερμηνεύει τον Μαρξ. Το ζήτημα μεγεθύνεται ακόμα περισσότερο εάν αναλογιστεί κανείς το πλαίσιο χρήσης της συγκεκριμένης ανωνυμίας με την έννοια ότι χρησιμοποιείται σε αναφορές που σχετίζονται με το σωτηρολογικό πρόγραμμα του Μαρξ.

Επανάσταση

Ίσως τώρα να είναι η καταλληλότερη στιγμή για να αναλύσουμε κάποιες θέσεις του Μάρξ σχετικά με ορισμένες διεργασίες που επιτελούνται εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Όπως σε κάθε άλλη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, έτσι και στην καπιταλιστική κοινωνία (σύμφωνα με τον Μάρξ πάντα) τη στιγμή της πλήρους ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων θα επέλθει η διαδικασία μεταβολής της κοινωνίας εν γένει σε κάποια διαφορετική μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Ανέκαθεν και σε κάθε μορφή κοινωνικού σχηματισμού διαμορφώνεται ένα δίπολο διαμάχης μεταξύ δύο κοινωνικών τάξεων. Επαναλαμβάνουμε ότι στην καπιταλιστική κοινωνία οι δύο μεγάλες τάξεις που βρίσκονται άμεσα αντιμέτωπες μεταξύ τους είναι η αστική τάξη και η εργατική τάξη, όπου η εργατική τάξη είναι η κυρίαρχομένη, ενώ η αστική τάξη, επειδή διαθέτει τα μέσα παραγωγής είναι η κυρίαρχη (Λύτρας, 2004, σσ. 35,37). Σύμφωνα με τον Μάρξ ο μοναδικός τρόπος αναπαραγωγής του κεφαλαίου είναι να υπάρχει «ένα ποσό απλήρωτης εργασίας προς τον εργαζόμενο», ώστε ακριβώς αυτό το απλήρωτο ποσό να το καρπωθεί ο καπιταλιστής. Δηλαδή, ο εργάτης να εισπράττει ένα μέρος μόνον σε σχέση με την προσφορά της εργασίας του και ένα άλλο μέρος να μένει απλήρωτο προκειμένου μόνο και μόνο να συντηρείται, ώστε να εξακολουθεί να υπάρχει ως εργαζόμενος. Το απλήρωτο μέρος της εργασίας του εργάτη δηλαδή της υπερεργασίας του, ονομάζεται υπεραξία. Όμως εξαιτίας του ανταγωνισμού των κεφαλαιοκρατών μεταξύ τους, θα πρέπει οι τελευταίοι να παράγουν ταχύτερα ώστε να εξασφαλίζουν όσο το δυνατόν περισσότερα κέρδη. Την λύση θα τους την προσφέρει η τεχνολογική πρόοδος, όπου με καλύτερες μηχανές θα βελτιωθεί και η παραγωγική διαδικασία. Εδώ ακριβώς βρίσκεται και η αναντιστοιχία μεταξύ των κοινωνικών σχέσεων και των δυνάμεων παραγωγής που περιγράψαμε παραπάνω (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 184). Γιατί από την στιγμή που οι βελτιωμένες μηχανές θα εισέλθουν στην παραγωγική διαδικασία, ποιος ο λόγος ύπαρξης τόσο πολλών εργαζομένων; Όμως με την απόλυση ενός αριθμού εργαζομένων, το ποσοστό υπεραξίας που συζητήσαμε πριν τείνει να μειώνεται κατακόρυφα. Το κεφάλαιο δεν αναπαράγεται και η καπιταλιστική επιχείρηση δεν έχει πλέον λόγω ύπαρξης (Heilbroner, 2000, σσ. 215-219). Τελικά η επανάσταση αποτελεί τον μηχανισμό διαμέσου του οποίου πραγματοποιείται το πέρασμα από ένα στάδιο κοινωνικής οργάνωσης σε ένα άλλο.

Ωστόσο, πέρα από τις εξωτερικές ως προς τον άνθρωπο διαδικασίες που εξηγούν την επανάσταση, έχει σημασία να κατανοήσουμε και τα επαναστατικά κίνητρα ανάλογα με τον τρόπο που αναπτύσσονται εντός της συνείδησης των ανθρώπων. Και ακόμα μεγαλύτερη σημασία έχει να σκιαγραφήσουμε τον επαναστατημένο άνθρωπο λίγο πριν το τελικό στάδιο της ανάπτυξης της παραγωγής. Οι ουσιώδεις δυνάμεις του ανθρώπου αναπτύσσονται και εκδηλώνονται πλήρως μόνο εντός του κομμουνισμού. Ωστόσο, «οι υλικές και ανθρώπινες προϋποθέσεις» για τον κομμουνισμό έχουν ήδη αναπτυχθεί εντός του καπιταλισμού (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 112). Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενες ενότητες, με την ανάπτυξη των εργαλείων της παραγωγής ο άνθρωπος απόκτα όλο και καθαρότερη συνείδηση του εαυτού του. Υπάρχει δηλαδή μια αντιστοιχία ένα προς ένα μεταξύ παραγωγικής ανάπτυξης και ανάπτυξης της ανθρώπινης συνείδησης. Επιπλέον, το υποκείμενο-φορέας της επαναστατικής διαδικασίας δεν θα είναι ο αστός αλλά ο προλετάριος. Με βάση τη διάκριση του φαινομενικού από το πραγματικό «Είναι» που κάναμε σε προηγούμενες ενότητες αντιλαμβανόμαστε ότι ο προλετάριος αποτελεί «θύμα» μόνο της καπιταλιστικής και όχι της πνευματικής αλλοτρίωσης⁴³. Ο προλετάριος εξαιτίας της αντικειμενικής του κατάστασης «εξαλείφει» από το πνεύμα του όλες τις “ψευδείς (ιδεολογικές) αναπαραστάσεις” του εποικοδομήματος (Αξελός, 2009, σσ. 124-125). Ευρύτερα, σε όλες τις ιστορικά διαφοροποιούμενες τάξεις, περισσότερο εμποτισμένος με μια επαναστατική συνείδηση ήταν ανέκαθεν ο τύπος κοινωνικού ανθρώπου που βρίσκονταν έξω από το φαινομενικό «Είναι του ανθρώπου». Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τις ατελείς μέχρι σήμερα επαναστατικές προσπάθειες της εκμεταλλευόμενης κάθε φορά τάξης (Παπαϊωάννου, 2012, σ. 95). Σύμφωνα με τον Μαρξ η επανάσταση για το πέρασμα από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό και από εκεί στον κομμουνισμό θα επέλθει μόνο με την εμφάνιση του ολικού ανθρώπου έτσι όπως τον ορίσαμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Από την άλλη μεριά, ο Αξελός με εγγεγραμμένους όρους θέτει ως στόχο του επαναστατικού εγχειρήματος την επανασυμφιλίωση των ανθρώπων με τον εαυτό τους και με τον κόσμο (Αξελός, 2000, σ. 71). Παράλληλα, το αποτέλεσμα της επαναστατικής πράξης θα συνοδεύεται από την κατάργηση κάθε είδους δυϊσμού όπως της διάκρισης ατόμου-

⁴³ Σε αυτό το σημείο ο Παπαϊωάννου είναι πολύ καυστικός. Αναφέρει ότι σε άλλες εποχές ο προλετάριος, που αποτελεί εξελικτικά τον προάγγελο του ολικού ανθρώπου, θα θεωρούνταν ο άνθρωπος της «ψυχικής εκπτώχευσης και (της) ψυχικής αποστέρησης εξαιτίας της έλλειψης πνευματικής δραστηριότητας».

κοινωνίας, πνεύματος-ύλης και υποκειμένου-αντικειμένου (Αξελός, 2000, σ. 72). Φορέας του συγκεκριμένου εγχειρήματος θα είναι μόνο το «κοινωνικό και σοσιαλιστικό κίνημα». Η κατάργηση όλων των αλλοτριώσεων θα επέλθει νομοτελειακά ως αναγκαιότητα (Αξελός, 2000, σ. 306). Ωστόσο, για την υπέρβαση της ιδεαλιστικής αλλοτριώσης, η απάντηση δεν θα είναι η άρνησή της. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ως παράδειγμα ο Αξελός, η αθεΐα δεν θα αποτελέσει εχέγγυο της θρησκευτικής αλλοτριώσης, αλλά αντίθετα μια ακόμα φιλοσοφική αφαίρεση (Αξελός, 2000, σ. 309). Αντίστοιχα, η κατάργηση της οικονομίας και της πολιτικής δεν θα αποτελούν αναγκαίες συνθήκες για την υπέρβαση της αλλοτριώσης. Ο Αξελός γράφει χαρακτηριστικά ότι η «λύση του αινίγματος της ιστορίας» δεν είναι απλώς η «τροποποίηση της συνείδησης και της σκέψης» (Αξελός, 2000, σσ. 308, 311). Αντίθετα, η αληθινή επανάσταση θα είναι ανθρώπινη και κοινωνική. Παρότι προϋποτίθεται κάποια μορφή θεωρίας προκειμένου οι άνθρωποι να κινητοποιηθούν, τελικά μόνο διαμέσου της πρακτικής δραστηριότητας των ανθρώπων θα ολοκληρωθεί η υπέρβαση της αλλοτριώσης (Αξελός, 2000, σ. 312). Ο ρόλος του κομμουνιστικού κινήματος θα περιοριστεί στην οικονομική οργάνωση, ενώ με την αποπεράτωση του ανθρωπισμού όλο και θα εξασθενεί και θα μετατραπεί σε νατουραλιστικό κομμουνισμό (Αξελός, 2000, σσ. 313, 315-316).

Επομένως, πρωταρχική κατάργηση κάθε μορφής αλλοτριώση είναι η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, ενώ αποτέλεσμα της κατάργησης κάθε μορφής αλλοτριώσης είναι η αποκάλυψη της αληθινής ουσίας του ανθρώπου (Αξελός, 2000, σσ. 310-311). Με βάση τις αναφορές του Αξελού διαπιστώνουμε ότι ενώ οι επαναστατικές προϋποθέσεις είναι μεταφυσικές, οι πραγματώσεις του επαναστατικού εγχειρήματος θα είναι ανθρώπινες και ιστορικές (Αξελός, 2000, σ. 318). Οι επαναστατικές προϋποθέσεις επιβάλλουν στους εργαζόμενους την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης. Αυτό σημαίνει ότι «η ηθελημένη δράση του προλεταριάτου» που θα επισφραγίσει την κατάργηση του καταμερισμού της εργασίας και της ατομικής ιδιοκτησίας, σε τελική ανάλυση θα καθορίζεται από τις νομοτελειακές αναγκαιότητες (Αξελός, 2000, σ. 331). Η ίδια η επαναστατική δραστηριότητα αποτελούσε ανέκαθεν μια εξελικτική διαδικασία, χαρακτηριζόμενη από μια σειρά αποτυχημένων επαναστατικών εγχειρημάτων εξαιτίας, τόσο της περιορισμένης θέλησης, όσο και των ανώριμων συνθηκών (Αξελός, 2000, σσ. 232-233).

Αξελός και Παπαϊωάννου: κοινό πνευματικό ταξίδι

Οι πολιτικές αντιπαλότητες και η εν γένει εμφυλιοπολεμική ατμόσφαιρα της μεταπολεμικής Ελλάδας δεν αποτελούσαν το καταλληλότερο κλίμα προκειμένου να αναπτυχθούν οι τέχνες και τα γράμματα⁴⁴. Διάσημοι διανοούμενοι και ταλαντούχοι νέοι έλληνες των γραμμάτων και των τεχνών αναζήτησαν την τύχη τους στο εξωτερικό με σκοπό ένα καλύτερο μέλλον. Τον Δεκέμβρη του 1945 γύρω στα εκατόν πενήντα άτομα ως υπότροφοι της γαλλικής κυβέρνησης εξαιτίας της καλής σχέσης της Ελλάδας με την Γαλλία ταξίδεψαν με το πλοίο *Mataroa* στον Τάραντα και από εκεί με τρένο στην Ελβετία με τελικό προορισμό τη Μασσαλία και το Παρίσι. Για τον ίδιο λόγο ένα αντίστοιχο ταξίδι επαναλήφθηκε λίγους μήνες αργότερα τον Φεβρουάριο του 1946 με το πλοίο *Gripsholm*.

Δεν μας απασχολούν οι λεπτομέρειες του συγκεκριμένου ταξιδιού όσο το αποτέλεσμα της διαδικασίας, η οποία ούτως ή άλλως διαθέτει μυθικά χαρακτηριστικά. Η γαλλική κυβέρνηση υποδέχθηκε τους συγκεκριμένους ανθρώπους με ιδιαίτερη φιλικότητα, καθώς τους αντιμετώπιζε ως μελλοντικούς φορείς του γαλλικού πολιτισμού στην Ελλάδα. Αστοί που ήξεραν γαλλικά, άνθρωποι των τεχνών και των γραμμάτων με μαρξιστικές επιρροές, ανήσυχα πνεύματα που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο απόλαυσαν το γαλλικό αντιφασιστικό περιβάλλον της εποχής, την γαλλική κουλτούρα και την πνευματικής τους αναβάπτιση. Ο Σβορώνος (1911-1989), η Μάτση (1914-1987), ο Κριαράς (1906-2014), ο Ξενάκης (1922-2001), η Κρανάκη (1920-2008) και ο Κανδύλης (1913-1995) ήταν μερικές από τις προσωπικότητες που είχαν ήδη μια αξιόλογη πορεία. Μεταξύ αυτών και ορισμένοι με φιλοσοφική διάθεση και στοχασμό, όπως ο Καστοριάδης, ο Αξελός και ο Παπαϊωάννου.

Ο Αξελός και ο Παπαϊωάννου επομένως διέγραψαν κοινή πορεία, κοινό πνευματικό ταξίδι τόσο με την κυριολεκτική όσο και με την μεταφορική έννοια του όρου. Το

⁴⁴ Σε σύγκριση με σήμερα δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι κατά το παρελθόν διαθέταμε καλύτερη πνευματική παραγωγή. Το σχόλιο σχετικά με τις δυσκολίες στην εμφυλιοπολεμική Ελλάδα αφορά κυρίως στην ανάδειξη παρά στην ανάπτυξη μεγάλων πνευματικών προσωπικοτήτων. Υπό αυτήν την έννοια, η επιλογή ενός διανοητή του εξωτερικού και ιδίως της Γαλλίας αποτελούσε την καλύτερη δυνατή.

σημαντικό της συγκεκριμένης πορείας είναι τόσο το πολιτιστικό υπόβαθρο που διέθεταν όσο και τα κοινά πνευματικά τους ενδιαφέροντα. Σε αυτό το πλαίσιο το ενδιαφέρον τους για τον Μαρξ δεν αποτελεί εξαίρεση. Επιπλέον η θέση αυτή ενισχύεται εξαιτίας της κοινής έως κάποιο σημείο προσέγγισης του έργου του Μαρξ⁴⁵. Το γεγονός δηλαδή ότι και για τους δύο η σωστή προσέγγιση του Μαρξ προϋποθέτει την αντιμετώπιση του έργου του ως κατεξοχήν φιλοσοφικό αποτελεί αδιάψευστη μαρτυρία. Μάλιστα θεώρησαν από κοινού ότι οποιαδήποτε άλλη προσέγγιση του μαρξικού έργου (π.χ. κοινωνιολογική ή οικονομική) αποτέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί παράγοντα παραποίησης του έργου του.

Αξίζει εδώ να σταθούμε και να τονίσουμε ότι ο Παπαϊωάννου στο βιβλίο του που μας ενδιαφέρει και σχολιάζουμε αναφέρει ότι τον ενδιαφέρει κυρίως ο φιλοσοφικός πυρήνας της σκέψης του Μαρξ που είναι ξεκάθαρα η παραγωγική διαδικασία ως το βαθύτερο και το αληθινό «Είναι» του ανθρώπου. Αντίθετα η ενασχόληση με τα διάφορα επιφαινόμενα που εντάσσονται στο μαρξικό εποικοδόμημα ως ιδεολογικές αντανάκλασεις θα αποτελούσε ένα τελείως διαφορετικό εγχείρημα κοινωνιολογικού ή και αξιολογικού χαρακτήρα (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 81-82, 85-86). Κοινωνιολογικού χαρακτήρα με την έννοια της απλής περιγραφής των ιδεολογικών αντανάκλασεων επί των αληθινών οικονομικών βάσεων. Αξιολογικού χαρακτήρα με την έννοια των διορθωτικών προθέσεων του Μάρξ έναντι των στρεβλών ιδεολογικών αποκλίσεων του εποικοδομήματος και της εκάστοτε ιστορικής παραγωγικής δραστηριότητας (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 85). Ο Παπαϊωάννου πέραν του στοχαστικού χαρακτήρα του μαρξικού έργου, εντοπίζει και αναδεικνύει επιπλέον στο έργο του και τις άλλες δύο διαστάσεις.

Κριτική στον Μαρξ

Εκκινώντας την συγκεκριμένη ενότητα, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στο πλαίσιο της κριτικής τόσο του Αξελού όσο και του Παπαϊωάννου απέναντι στον Μαρξ, υπήρξε ισχυρότατος αντίλογος και ως προς το πρόσωπό τους. Θεωρήθηκε δηλαδή ότι η κριτική

⁴⁵ Παρά το κοινό πολιτιστικό υπόβαθρο και τα κοινά ερευνητικά ενδιαφέροντα των διανοητών που περιγράφουμε θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι οι συγκεκριμένοι διανοούμενοι ουδέποτε αποτέλεσαν μια κλειστή ομάδα μαρξιστών με κοινά χαρακτηριστικά (Memos, Marx in Question, 2014, p. 71).

των ελλήνων διανοητών βασίστηκε εσφαλμένα στις αναγνώσεις των ορθόδοξων μαρξιστών αναφορικά με την διάκριση της βάσης και του εποικοδομήματος και όχι με βάση τα γραπτά του ίδιου του Μαρξ όπως θα όφειλαν να κάνουν (Memos, 2013). Παρακολουθώντας τις κριτικές τους μια προς μία διαπιστώνουμε πως όχι μόνο δεν ξέφυγαν από το ουσιαστικό μέρος της μαρξικής ανάλυσης, αλλά αντίθετα προσπάθησαν να το αναδείξουν με πολύ μεγάλη συνέπεια.

Η κριτική του Παπαϊωάννου σε ορισμένα σημεία της μαρξικής θεωρίας είναι αμείλικτη. Η πιο σημαντική ένστασή του είναι οι προβολές που κάνει ο Μαρξ σε οποιαδήποτε ιστορική στιγμή της παραγωγικής οργάνωσης της κοινωνίας. Ο Μαρξ βλέπει ακόμα και στις πρωτόγονες κοινωνίες που δεν έχουν καλά-καλά αναπτύξει εργαλεία παραγωγής, την «μαντσεστεριανή κοινωνία» της εποχής του (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 86). Θεωρεί δηλαδή ότι ο Μαρξ κατά τον τρόπο που κατηγορεί τον Χέγκελ, ότι απέσπασε το υποκείμενο αφαιρετικά ως απόλυτο πρόσωπο, κατά τον ίδιο τρόπο και ο ίδιος απέσπασε τις παραγωγικές δυνάμεις από την ανθρώπινη κοινωνία «ανυψώνοντας τις στην περιωπή ενός δημιουργού της ιστορίας» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 148). Άλλη μια κριτική σε συνάρτηση της προηγούμενης, που αφορά ιδίως τον νεαρό Μαρξ, είναι ότι ο Παπαϊωάννου εντοπίζει στον Μαρξ πλήρη αδιαφορία για τις υπόλοιπες διαστάσεις της πνευματικής δραστηριότητας των ανθρώπων ως προς τον τρόπο που αναγνωρίζουν τον εαυτό τους και τους άλλους.

Ωστόσο, σύμφωνα πάντοτε με τον Παπαϊωάννου, η πιο αδυσώπητη κριτική του Μαρξ είναι από τον ίδιο τον Μαρξ. Με αφορμή την κριτική των νεανικών έργων του Μαρξ αναφορικά με την αποθέωση της παραγωγής ως πραγμάτευσης του αληθινού «Είναι» του ανθρώπου:

Ο ίδιος ο Μαρξ έσβησε από τη μνήμη του τη βάρβαρη φιλοσοφία της νεότητάς του. Όταν, στο κεφάλαιο, ξαναμιλά για την εργασία στο σοσιαλιστικό καθεστώς, δεν εκφράζεται πια με όρους ψευδό-μυστικιστικής έκστασης, αλλά σαν άνθρωπος προσγειωμένος, που γνωρίζει ότι “το βασίλειο της ελευθερίας αρχίζει εκεί που σταματάει η εργασία” (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 129).

Συνεπώς για τον ώριμο πλέον Μαρξ, η παραγωγική δραστηριότητα αποτελεί μια «σκληρή αναγκαιότητα», ενώ ο «αληθινός» εαυτός του ανθρώπου βρίσκεται τοποθετημένος πάντοτε εκτός εργασίας. Πλέον η βαθύτερη ουσία του ανθρώπου βρίσκεται εκτός παραγωγής και η ιδανική εργασία είναι εκείνη που απαιτεί τον

λιγότερο χρόνο και την μικρότερη προσπάθεια (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 130-131). Ωστόσο, με βάση τη συγκεκριμένη κριτική το ερώτημα είναι που βρίσκεται τελικά ο αληθινός εαυτός του κοινωνικού ανθρώπου; Ο Μαρξ, με την σύμφωνη γνώμη του Παπαϊωάννου, απαντά ότι βρίσκεται και πάλι εντός του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, διότι εντός του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, με πλήρως ανεπτυγμένες τις παραγωγικές του δυνάμεις και την ανάπτυξη του αυτοματισμού, ο άνθρωπος θα εργάζεται όλο και λιγότερο⁴⁶.

Μια άλλη διάσταση της κριτικής του Παπαϊωάννου στον Μαρξ είναι ότι υποτίμησε σφόδρα το έργο του Χέγκελ. Μάλλον, τον κατηγορεί ότι δεν κατανόησε επαρκώς το έργο του ή μάλλον ότι το κατανόησε μέσω των αναφορών του Φόιερμπαχ, του Σέλιγκκ (1775-1854), κλπ., ως αφαίρεση της αφαίρεσης και ως την εξαφάνιση του σκεπτόμενου υποκειμένου, αδιαφορώντας για την «εσωτερική προβληματική του ιδεαλισμού» (Παπαϊωάννου, 2009, σ.σ. 142-143, 146-147). Στο ίδιο επίπεδο κριτικής αναφορικά με την κατανόηση του εγελιανού έργου από τον Μαρξ, ο Παπαϊωάννου εντοπίζει το πρόβλημα στο στείο εμπειρισμό του Μαρξ. Στον Μαρξ παρατηρείται πλήρης αμφισβήτηση της γνωσιοθεωρίας, θεωρώντας ότι οι ιδέες εκπηγάζουν απευθείας από τον υλικό κόσμο. Για αυτό το συγκεκριμένο ζήτημα προκειμένου να εκφράσει την αγανάκτησή του αναφέρει χαρακτηριστικά ο Παπαϊωάννου:

«Ας εκφράσουμε απλώς τη λύπη μας που ο Μαρξ δεν κατάφερε να ξαναδιατρέξει τον Θεαίτητο του Πλάτωνα, πριν εκτοξεύσει αυτόν τον αφορισμό» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 157).

Πέραν την αμφισβήτησης από τον Παπαϊωάννου στον υλιστικό τρόπο που ο Μαρξ αντιλαμβάνεται την γνωσιοθεωρία, με το συγκεκριμένο παράθεμα διαπιστώνουμε ότι το παράθεμα αυτό αποτελεί παράλληλα και μια έμμεση αναφορά για το ελλιπέστατο φιλοσοφικό ενδιαφέρον του Μαρξ.

⁴⁶ Υπάρχουν πολλές αντιρρήσεις από πολλούς σύγχρονους διανοητές για τη θέση του Παπαϊωάννου ότι «η τεχνική καθιστά όλο και πιο περιττή την εργασία» (Παπαϊωάννου, 2009, 130). Ο Λύτρας, παραθέτοντας από τον ίδιο τον Μαρξ, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι:

Η αποκλειστική προέλευση του κέρδους από τη μισθωτή εργασία εξηγεί τα πλεονεκτήματα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, (...) σε οποιαδήποτε φάση της εξέλιξης της καπιταλιστικής παραγωγικής οργάνωσης δεν είναι δυνατή η πραγματοποίηση αυξημένων κερδών, δίχως την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ή χωρίς την αύξηση των εργατών οι οποίοι δουλεύουν με μισθό. (Λύτρας Α. Ν., 2016, pp. 98-99).

Όπως είδαμε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο για τις κοινωνικές τάξεις, μια άλλη διάσταση της επικριτικής διάθεσης του Παπαϊωάννου απέναντι στον Μαρξ είναι η αναγωγή των Μαρξ οποιονδήποτε κοινωνικών σχηματισμών με κριτήρια ταξικά. Σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου, το συγκεκριμένο πρόβλημα προκύπτει εξαιτίας της προσπάθειας εντοπισμού από τον Μαρξ σε οποιοδήποτε ιστορικό στάδιο συγκεκριμένο βαθμό παραγωγικής ανάπτυξης και διαμέσου του συγκεκριμένου τρόπου οικονομικής ανάπτυξης τον σχηματισμό δύο ανταγωνιστικών τάξεων, όπου η μία εκμεταλλεύεται την άλλη (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 178). Το πρόβλημα μεγαλώνει για τον Παπαϊωάννου με τον ισχυρισμό του Μαρξ ότι ο συγκεκριμένος ταξικός σχηματισμός αφορά αποκλειστικά το συγκεκριμένο (μοναδικό ιστορικά!) στάδιο παραγωγής, δίχως αλληλοεπικαλύψεις τάξεων-κατάλοιπων από άλλες ιστορικές στιγμές (Παπαϊωάννου, 2009, σ.179). Ωστόσο, η ιστορική εμπειρία μας διαβεβαιώνει σαφέστατα για το αντίθετο. Με βάση την συγκεκριμένη αναφορά ο Παπαϊωάννου επικρίνει τον Μαρξ και για έναν ακόμα βασικό λόγο. Διότι δεν αναγνώρισε ουδέποτε άλλες μορφές εξουσιών ανεξάρτητες από αυτές που ενσωματώνονται στο θεωρητικό του σχήμα (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 180-181).

Ο Αξελός ασκεί έμμεση κριτική στον Μαρξ ως προς τις επιδιώξεις του τελευταίου αναφορικά με τα αποτελέσματα του επαναστατικού εγχειρήματος. Ειδικότερα, ο Αξελός μεταφράζει τα αποτελέσματα της επανάστασης με όρους επανασυμφιλίωσης, αλλά και κατάργησης κάθε δυϊσμού. Το ερώτημα που θέτει ο Αξελός προκειμένου να εκφράσει τις αμφιβολίες του είναι εάν τελικά με την επανάσταση καταργείται πράγματι η διάκριση μεταξύ ύλης και πνεύματος, καθώς στο πραγματικό οφείλεται σε τελική ανάλυση οποιαδήποτε κοινωνική μεταβολή (Αξελός, 2000, σ. 73). Επομένως, το έμμεσο ερώτημα που τίθενται είναι εάν υπάρχει πλέον χώρος για το πνευματικό, την στιγμή που η πνευματικότητα στο παρελθόν υπήρξε έστω και ως μια μορφή αλλοτρίωσης. Αντίστοιχος προβληματισμός του Αξελού, με βάση την κριτική του στον Φόιερμαχ είναι και κίνδυνος του πραγματισμού. Εφόσον αναδεικνύεται η πραγματικότητα με τέτοια ενάργεια και δεν υπάρχει χώρος για κανένα είδους πνευματικότητας, αναρωτιέται ο Αξελός μήπως ο Μαρξ ολισθαίνει σε έναν στείρο αντικειμενισμό. Στο ίδιο μήκος κύματος είναι και η κριτική του Αξελού αναφορικά με την νομιμοποίηση της άρνησης του κόσμου από τον Μαρξ. Το ερωτηματικό του Αξελού αφορά στην θεμελίωση της συγκεκριμένης κριτικής, καθώς και ο ίδιος ο Μαρξ αποτελεί μέρος του κόσμου που αρνείται (Αξελός, 2000, σσ. 73, 75). Ποιος θα είναι

τελικά ο χώρος της σκέψης σε έναν κόσμο «ολικής πράξης» (Αξελός, 2000, σσ. 73-74).

Ωστόσο, προϋπόθεση για την ανατροπή είναι η αποδοχή του διπολικού μαρξικού σχήματος που περιλαμβάνει, ανεξάρτητα από την ιστορική περίοδο, δύο αντιμαχόμενες τάξεις, μια κυρίαρχη και μια κυριαρχούμενη. Ο Αξελός αρνείται κατηγορηματικά το συγκεκριμένο σχήμα, με την αιτιολόγηση ότι δεν λαμβάνει υπόψη του τις ιστορικές ιδιαιτερότητες της κάθε εποχής (Αξελός, 2000, σ. 93). Επιπλέον, ο Αξελός αμφισβητεί τον δυισμό του Μαρξ, τονίζοντας ότι η κάθε ιστορική περίοδος δεν ολοκληρώνεται με την υπερίσχυση της μιας ή της άλλης τάξης, αλλά αντίθετα «μια νέα τρίτη δύναμη» θεωρούνταν υπεύθυνη για την ανατροπή των προηγούμενων σταδίων κοινωνικής οργάνωσης (Αξελός, 2000, σ. 98). Η συγκεκριμένη διαπίστωση εξάλλου αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα προκειμένου να δημιουργήσει στον Αξελό την πεποίθηση ή την ελπίδα ότι και πάλι μια «νέα τρίτη δύναμη» θα θεωρηθεί υπεύθυνη για τον μελλοντικό σχηματισμό ή καλύτερα για το νέα άνοιγμα του κόσμου.

Μια επιπλέον κριτική που κάνει ο Αξελός στον Μαρξ αφορά στον ορισμό των παραγωγικών σχέσεων. Πράγματι, χρησιμοποιώντας το σχήμα του μέρους έναντι του όλου ο Αξελός θεωρεί ότι σφάλει ο Μαρξ όταν ταυτίζει το σύνολο της κοινωνίας με τις παραγωγικές δυνάμεις που δεν αποτελούν παρά μέρος του συνόλου της κοινωνίας (Αξελός, 2000, σσ. 114-115). Ειδικότερα, θα λέγαμε ότι οι παραγωγικές σχέσεις προσδιορίζουν μόνο την οικονομική διάσταση της κοινωνίας. Με δεδομένο ότι για τον Μαρξ όλες οι υπόλοιπες διαστάσεις της κοινωνίας αποτελούν το εποικοδόμημα, θα λέγαμε ότι η κριτική του Αξελού αφορά ολόκληρο το μαρξικό σχήμα και τη διάκριση μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος.

Κριτική στους μαρξιστές

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το έργο του Μαρξ διακρίνεται τόσο για τις στοχαστικές του δυνατότητες, όσο και για τις πολιτικές του επιρροές. Ο Μαρξ ως θεωρητικός και ερευνητής άσκησε σημαντικότερη επίδραση στην κοινωνική θεωρία. Παράλληλα ως πολιτικός διανοητής άσκησε σημαντικότερη επιρροή στην πολιτική δράση (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 77). Η διπλή τρόπον τινά ιδιότητα του Μαρξ επέτρεψε

την υιοθέτηση και των εμπλουτισμό των ιδεών του τόσο από τους ριζοσπάστες μαρξιστές, όσο και από τους κοινωνικούς θεωρητικούς επιγόνους του ακόμα και πριν τον θάνατό του. Οι αντιπροσωπευτικότερες προσωπικότητες των επιμέρους πολιτικών και θεωρητικών μαρξιστικών ρευμάτων άσκησαν μεγάλη επιρροή στην πρόσληψη του μαρξικού έργου εν γένει. Στο γεγονός αυτό συνέβαλε και η συνολική θεώρηση του μαρξικού έργου ως αδιαφοροποίητου με εκείνο του Ένγκελς (Αντωνοπούλου, 2008, σ. 78). Στο έργο του Ένγκελς εντοπίζονται πολλές περισσότερες συνάφειες στους επίγονους μαρξιστές συγκριτικά με το αντίστοιχο μαρξικό.

Σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου αν αντιμετωπίζαμε το έργο του Μαρξ με τις "ονειροφантаσίες" αυτές των επιγόνων του "θα χάναμε την ουσία του έργου του" (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 52, 132). Χαρακτηριστικές περιπτώσεις ονειροφантаσιών αποτελούν οι ερμηνευτικές απόπειρες των σύγχρονων φιλοσόφων του Παπαϊωάννου. Συγκεκριμένα, ο Παπαϊωάννου είναι ιδιαίτερα επικριτικός στον τρόπο που ο Μωρίς Μερλώ-Ποντύ (1908-1961)⁴⁷ ερμηνεύει το μαρξικό έργο. Ειδικότερα, ο Μερλώ-Ποντύ κατηγορείται από τον Παπαϊωάννου ότι ανακαλύπτει χεγκελιανές επιρροές⁴⁸ εκεί που δεν υπάρχουν. Πράγματι ο Παπαϊωάννου αναγνωρίζει ότι όντως υπάρχει μεγάλη επιρροή του Χέγκελ στον Μαρξ αλλά όχι στα σημεία που την εντοπίζει ο Μερλώ-Ποντύ. Για παράδειγμα ο Μερλώ-Ποντύ θεωρεί ότι ανάλογα με τον τρόπο που ο Χέγκελ ενσωμάτωσε στην φιλοσοφία του τα πάντα, κατά αντίστοιχο τρόπο και ο Μαρξ ενσωμάτωσε στην ιστορία του «όλη την πνευματική εμπειρία των προηγούμενων πολιτισμών» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 104). Αντίθετα ο Μαρξ και κυρίως ο Ένγκελς (μας ενημερώνει ο Παπαϊωάννου) θεωρούσαν τα πνευματικά δημιουργήματα κατάλοιπα της προϊστορικής εποχής αλλά και ιδεολογικές ανοησίες οι οποίες εξακολουθούσαν να επιβιώνουν και σε συνθήκες ανεπτυγμένης τεχνικής (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 104-105).

Προς την ίδια κατεύθυνση, δηλαδή προς την κατεύθυνση της παρανόησης του μαρξικού έργου από τους επιγόνους του είναι και η προσπάθειά τους να

⁴⁷ Οι επικρίσεις του Παπαϊωάννου δεν στόχευαν αποκλειστικά και μόνο στον Μερλώ-Ποντύ, αλλά σε όλη την διάνοηση που νόμιζε πως ανακάλυπτε εγκελιανές επιρροές στο μαρξικό έργο. Πέρα του Μερλώ-Ποντύ, του πατέρα Καλβέζ, κλπ, ο Παπαϊωάννου θα δούμε ότι μέμφεται και έμμεσα και άλλους σπουδαίους στοχαστές συμπεριλαμβανομένου και του Κώστα Αξελού.

⁴⁸ Για τον Παπαϊωάννου, δεν είναι μόνο ο Μερλώ-Ποντύ το πρόβλημα αλλά όλοι οι επίγονοι μαρξιστές που βάσισαν τις ερμηνείες τους στα νεανικά κείμενα του Μαρξ και πρόβαλαν τις αυθαίρετες ερμηνείες τους ανακαλύπτοντας τον μύθο της διαλεκτικής στον Μαρξ:

Αν παραθέσαμε αυτά τα νεανικά κείμενα του πάνω στη χεγκελιανή λογική (...), το κάναμε μόνο και μόνο για να διώξουμε τις αυταπάτες που έχουν προκαλέσει (...) (Παπαϊωάννου, 2009, pp. 149-150).

συστηματοποιήσουν πλήρως το έργο του Μαρξ και να καταστήσουν τον τελευταίο ως τον ιδρυτή μιας συστηματικής φιλοσοφίας (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 132). Σύμφωνα πάντοτε με τον Παπαϊωάννου, στο γεγονός αυτό της παρανόησης συνέβαλε και η επανέκδοση των νεανικών έργων του Μαρξ των «ονειροπολήσεων» της “Doktorklub” των νεαρών εγγελιανών της δεκαετίας του 1840 (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 133). Μέρος της κριτικής του Παπαϊωάννου στους σύγχρονους μαρξιστές και με βάση ετούτα τα νεανικά έργα του Μαρξ, αποτελούσε η από μεριά τους προβολή άλλων μεγάλων διανοητών όπως του Μαξ Βέμπερ (1864-1920), του Έντμουντ Χούρσελ (1859-1938) και του Μάρτιν Χάιντεγκερ (1889-1976)⁴⁹ στα έργα αυτά (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 133). Επιπλέον, σημαντικό ατόπημα των σύγχρονων μαρξιστών ήταν η υποτίμηση του εγγελιανού έργου ως μια απλή εισαγωγή στο μαρξικό έργο (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 133).

Παρακάτω θα παραθέσουμε εντελώς επιγραμματικά τους λόγους που σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου ο Μαρξ αποτέλεσε παράγοντα παραμόρφωσης του έργου του. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο βασικότερος παράγοντας παρανόησης του μαρξικού έργου αποτελεί το γεγονός ορισμένων κενών ή και αντιφάσεων που παρουσιάζονται στο έργο του από τον ίδιο τον στοχαστή. Δεύτερος λόγος παρανόησης είναι η ηρωοποίηση και η συμβολοποίηση του ίδιου του Μαρξ από τους επιγόνους θαυμαστές του. Τρίτος λόγος παρανόησης του μαρξικού έργου είναι η έλλειψη τεκμηρίων από τα ίδια τα κείμενα του Μαρξ (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 136). Όλοι οι παραπάνω παράγοντες επέτρεψαν τις πολλαπλές εκδοχές, αναγνώσεις και αναδιατυπώσεις του μαρξικού έργου με αποτέλεσμα να επικρατεί σύγχυση ως προς την σαφή οριοθέτηση του γνήσιου μαρξικού έργου.

Παρά τις μεγάλες παρανοήσεις και συνειδητές στρεβλώσεις, το μαρξικό έργο εξακολουθεί να διατηρεί αμείωτο το ενδιαφέρον σημαντικών διανοούμενων, αλλά και να ασκεί καταλυτική επίδραση στην σύγχρονη πραγματικότητα⁵⁰. Μέχρι και τις μέρες

⁴⁹ Υποψιαζόμαστε ότι οι αναφορές σε αυθαίρετες προβολές του χάιντεγκεριανού έργου στο αντίστοιχο νεανικό μαρξικό έργο αποτελούν έμμεση αναφορά και κριτική στο έργο του Κώστα Αξελού. Επιπλέον, έμμεση αναφορά και κριτική στο έργο του Αξελού από τον Παπαϊωάννου θεωρούμε πως είναι και η αναφορά του στην μετατροπή του μαρξισμού ως «μια δήθεν “γενική αντίληψη του κόσμου”» (Παπαϊωάννου, 2009, σσ. 166-167). Το συγκεκριμένο συμπέρασμα προκύπτει από την εκτεταμένη χρήση του όρου «Κόσμος» από τον Αξελό σχεδόν σε όλα τα στοχαστικά του έργα.

⁵⁰ Παρότι πράγματι ο Μαρξ ή έστω ο Μαρξισμός εξακολουθεί να ασκεί σημαντική επιρροή, οι Αξελός και Παπαϊωάννου συμπεριλαμβανομένου και του Καστοριάδη θα θεωρούσαν ότι οι ανακρίβειες και οι αντιφάσεις του ίδιου του Μαρξ που αναφέρθηκαν νωρίτερα ενδεχομένως να αποτέλεσαν παράγοντα εξασθένησης του ίδιου του Μαρξισμού. Άλλωστε, αυτός ακριβώς ο λόγος, δηλαδή η

μας, οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές θέσεις του Κάρλ Μαρξ «επηρέασαν καταλυτικά την εξέλιξη των επιστημών του ανθρώπου και άλλαξαν τον τρόπο επιστημονικής προσέγγισης, ανάλυσης και εφαρμοσμένης αντιμετώπισης των κοινωνικών ζητημάτων, είτε αναφέρονται σε συλλογικότητες είτε στο άτομο» (Λύτρας, 2004, σ. 34). Όμως ίσως η σημαντικότερη συμβολή του Μαρξ έγκειται στο γεγονός ότι κατάφερε να επηρεάσει τεράστιες κοινωνικές μάζες σε όλο τον κόσμο. Πιο τρανταχτό παράδειγμα η προσπάθεια εφαρμογής του περάσματος από τον καπιταλιστικό τρόπο κοινωνικής οργάνωσης σε αυτόν του υπαρκτού σοσιαλισμού με τελικό προορισμό τον κομμουνισμό. Αναφερόμαστε φυσικά στη Ρωσική Επανάσταση και στην δημιουργία της Σοβιετικής ένωσης (Samuelson & Nordaus, 2000, σσ. 376-78). Πάντως, αν και στην πράξη προφανώς το κομμουνιστικό μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας στην Σοβιετική Ένωση κατέρρευσε, εντούτοις ίσως να μην μπορεί να αμφισβητηθεί η τεράστια συμβολή των ιδεών του Μάρξ στην καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης της εργατικής τάξης, από την στιγμή μάλιστα που και η ίδια άρχισε να συνειδητοποιείται ως τέτοια.

Συγκλίσεις και αποκλίσεις

Στόχος ετούτης της ενότητας είναι, με βάση όλες τις διαπιστώσεις των προηγούμενων εννοιών, να αναδειχθούν οι βασικότερες διαφορές του Αξελού και του Παπαϊωάννου ως προς τον τρόπο που προσεγγίζουν το μαρξικό έργο. Καθίσταται απολύτως σαφές ότι και για τους δύο στοχαστές το μαρξικό έργο αναδεικνύεται ως κατεξοχήν

αποκατάσταση του έργου του Μαρξ, αποτέλεσε μια από τις αιτίες προκειμένου οι ίδιοι οι έλληνες διανοητές να ασχοληθούν εκτενώς με τον μαρξικό έργο (Memos, 2013, σ. 1030).

φιλοσοφικό εγχείρημα⁵¹. Ακριβώς για αυτό το λόγο το κέντρο βάρους και τον δύο ελλήνων στοχαστών πέφτει στα νεανικά και όχι στα ώριμα έργα του Καρλ Μαρξ⁵² (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 135). Πολύ σημαντική προβληματική τόσο του Παπαϊωάννου όσο και του Αξελού στον τρόπο που ερμήνευσαν τον Μαρξ είναι η ιδιαίτερη βαρύτητα που έδωσαν στο νεανικό του έργο και ιδιαίτερα στα χειρόγραφα των Παρισίων του 1844. Τα συγκεκριμένα κείμενα θεωρούνται και από τους δύο στοχαστές τα σημαντικότερα και ταυτόχρονα τα λιγότερο μελετημένα έργα του Μαρξ. Μάλιστα θεωρούν και οι δύο ότι σε μεγάλο βαθμό οι παρερμηνείες που έχει υποστεί το μαρξικό έργο είναι αποτέλεσμα της άγνοιας των συγκεκριμένων κειμένων και ότι βασικός στόχος της εργασίας τους είναι η αποκατάσταση του έργου του Μαρξ.

Πιο στοχαστικός ο Αξελός και πιο ακριβής ο Παπαϊωάννου αναδεικνύουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους με βάση την προσωπογραφία του Καρλ Μαρξ και της ανάλυσης του έργου του. Η στοχαστικότητα διευκολύνει ως προς την βαθύτερη κατανόηση του έργου του Μαρξ σε συνάρτηση με την αναλυτική περιγραφή του έργου του Αξελού. Αντίθετα η κρυστάλλινη περιγραφή του Παπαϊωάννου διευκολύνει την σωστά οριοθετημένη ανάγνωση του μαρξικού έργου δίχως τις περιττές ερμηνείες και προβολές στο έργο του. Στην πρώτη περίπτωση, ο κίνδυνος της παρερμηνείας του μαρξικού έργου είναι πάντοτε ανοικτός. Στην δεύτερη περίπτωση, νιώθουμε ορισμένες στιγμές ότι μας λείπει η προσωπική φωνή του φιλοσόφου Παπαϊωάννου αφού υπερτονίζεται η φωνή του ως αναλυτή. Στην μία περίπτωση στοχεύουμε στο βάθος με τον κίνδυνο της αθεμελίωτης πληροφόρησης, στην άλλη στοχεύουμε στο εύρος και στην ακρίβεια με τον κίνδυνο της κοινοτυπίας, της επανάληψης ή της απλής αναπαραγωγής.

⁵¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Αρον ο Παπαϊωάννου θαύμαζε τον Μαρξ ως κοινωνιολόγο, ενώ δεν τον θεωρούσε καν φιλόσοφο (Αρον, 2009, σσ. 11-12). Ωστόσο, θεωρούμε ότι ο Παπαϊωάννου παρότι έμεινε σχετικά πιστός στις αναφορές του μαρξικού έργου αναδεικνύει ακριβώς τις διαστάσεις του έργου του που υπερβαίνουν κατά πολύ την κοινωνιολογική προβληματική. Άλλωστε, η προσπάθεια αποφυγής των έστω και αδικαιολόγητων προεκτάσεων και προβολών στο μαρξικό έργο δεν παραπέμπει σε καμία περίπτωση αναγκαστικά σε κοινωνιολογική διάθεση.

⁵² Στην αμέσως προηγούμενη υποσημείωση, αναφερθήκαμε στα σχόλια του Αρον και στον προσδιορισμό του Μαρξ ως μεγάλου κοινωνιολόγου. Ο Αρον λίγο παρακάτω αναφέρει και προσδιορίζει πλέον τον Μαρξ (του Μαρξ που αξίζει να ασχοληθεί κανείς μαζί του) με την διπλή ιδιότητα, του κοινωνιολόγου και του οικονομολόγου (Αρον, 2009, σ. 13). Διευκρινίζει μάλιστα ότι ο μεγάλος Μαρξ είναι ο Μαρξ του Κεφαλαίου και όχι των νεανικών του έργων (Μαρξ, Το Κεφάλαιο, 2012). Ωστόσο, η τεράστια έκταση που καλύπτει το βιβλίο του Παπαϊωάννου δεν μπορεί να θεωρηθεί τεκμήριο επιβεβαίωσης στις θέσεις του Αρον.

Η προσέγγιση του έργου του Παπαϊωάννου στην ανάλυση και επεξεργασία ενός στοχαστή αποτελεί ένα σχετικά εύκολο εγχείρημα. Εύκολο, όχι διότι ο Παπαϊωάννου δεν είναι ιδιαίτερα βαθύς. Κάθε άλλο. Αποτελεί εύκολο εγχείρημα, διότι οι αναλύσεις του και οι περιγραφές του είναι απόλυτα σαφής. Ακόμα πιο σαφής είναι η διαφοροποίηση κάθε φορά του δικού του λόγου από τον αντίστοιχο λόγο του άλλου διανοητή που αναφέρει (στην προκειμένη περίπτωση στον Μαρξ). Ποτέ στον Παπαϊωάννου δεν υπάρχει η σύγχυση για τον εάν οι αναλύσεις του αποτελούν δικές του προσωπικές θέσεις και ιδέες ή εάν αντίθετα αποτελούν επεξεργασίες του εκάστοτε στοχαστή⁵³. Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και στις μαρξιστικές του αναλύσεις όσον αφορά τα σχόλια τρίτων αναλυτών. Σε πολλές περιπτώσεις, θα λέγαμε ότι ο Παπαϊωάννου υπερτονίζει την φωνή των άλλων στοχαστών για την αποφυγή παρανοήσεων, ιδίως στις περιπτώσεις αυθαίρετων προβολών. Ειδικότερα και για την επιβεβαίωση της προσοχής του Παπαϊωάννου στα συγκεκριμένα ζητήματα, σε κάποιο σημείο, μέμφεται τον Μερλώ- Ποντύ⁵⁴ ότι αφενός μεν προβάλλει ιδέες στον Μαρξ που ελάχιστη ή καμία σχέση δεν έχουν με τον έργο του, αφετέρου ότι δεν είναι απολύτως σίγουρος για το πότε ο Μερλώ-Ποντύ αναπτύσσει τις δικές του ιδέες και πότε παραθέτει τις αντίστοιχες μαρξικές θέσεις (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 53).

Την ακρίβεια ως προς την αποτύπωση των στοχαστικών θέσεων του Μαρξ μπορούμε να την διαπιστώσουμε εύκολα και εξαιτίας της συνεχούς παράθεσης χωρίων και αναφορών από τον μαρξικό έργο. Θαυμάζει κανείς την υπομονή του Παπαϊωάννου στην παρουσίαση μιας πλήρους εμπειριστατωμένης επιχειρηματολογίας του Μαρξ, αναφορικά με διάφορα ζητήματα, προκειμένου να τα ερμηνεύσει, να τα αναλύσει, να τα σχολιάσει και να τα επεξεργαστεί εκ νέου. Προκειμένου να κατανοήσουμε επακριβώς τον τρόπο που εργάζεται ο Παπαϊωάννου παραθέτουμε ένα σχετικό χωρίο από το βιβλίο του:

«Ο κανόνας μας είναι να μη δίνουμε ποτέ μια ερμηνεία δίχως να την στηρίζουμε στα ανάλογα χωρία» (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 135).

⁵³ Εφόσον το τεράστιο μαρξικό έργο όσο σπουδαίο και να είναι δεν θα μπορούσε ποτέ εξαιτίας της έκτασής του να αποφύγει τις εσωτερικές αντιφάσεις και σε ορισμένες περιπτώσεις τις ελλιπώς τεκμηριωμένες θέσεις, η απόλυτη σαφήνεια και ξεκάθαρη τεκμηρίωση που προσφέρει ο Παπαϊωάννου είναι πολύ χρήσιμη και βοηθητική.

⁵⁴ Το βιβλίο του Μερλώ-Ποντύ που αναφέρεται ο Παπαϊωάννου προκειμένου να ασκήσει κριτική είναι το «Οι περιπέτειες της διαλεκτικής» με την πρώτη έκδοση του πρωτοτύπου να είναι το 1955 (Μερλώ-Ποντύ, 1984).

Μια επιπλέον σημαντική ομοιότητα των δύο στοχαστών είναι η βαρύτητα που έδωσε ο καθένας στο πρώιμο μαρξικό έργο. Μεγάλο μέρος της πραγμάτευσης του έργου του Μαρξ από τον Παπαϊωάννου βασίζεται στα νεανικά πολιτικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του Μαρξ που είδαν το φως της δημοσιότητας πολύ αργότερα. Ωστόσο, για τον Παπαϊωάννου η επανέκδοση των φιλοσοφικών χειρογράφων αποτέλεσε παράγοντα μεγάλων παρανοήσεων και προβολών επάνω στο μαρξικό έργο. Για τον Αξελό το συγκεκριμένο έργο θεωρήθηκε το σπουδαιότερο εγχείρημα της μαρξικής σκέψης. Μάλιστα συνδεόμενο με το προηγούμενο ζήτημα, δηλαδή με την έμφαση του Αξελού στο πρώιμο μαρξικό έργο, αποτελεί και το ζήτημα της αντιμετώπισης του συνολικού μαρξικού έργου ως ενιαίου. Πράγματι, ενώ και ο Παπαϊωάννου αναδεικνύει τις ομοιότητες του πρώιμου από τον μεταγενέστερου Μαρξ αλλά διαπιστώνει και ορισμένες σαφείς διαφοροποιήσεις, ο Αξελός θεωρεί ότι «(η) σκέψη του Μαρξ είναι μία, δεν υπάρχουν δύο Μαρξ, ο νέος και ο άλλος, ο άγουρος και ο ώριμος, αν όχι ο γηραιός» (Αξελός, 2000, σ. 69).

Μάλιστα εξαιτίας του εντοπισμού μεγαλύτερων συγκλίσεων μεταξύ του πρώιμου και του ύστερου Μαρξ, ο Αξελός δεν παραλείπει να τονίζει με οποιαδήποτε αφορμή στο βιβλίο του ότι ολόκληρο το μαρξικό εγχείρημα αποτελεί μια προσπάθεια κατάργησης της φιλοσοφίας, δια της πραγμάτωσής της κάτι στο οποίο είναι απόλυτο αντίθετος ο Παπαϊωάννου. Για την ακρίβεια και με αφορμή την κριτική στον Μερλώ-Ποντύ αναφορικά με αίτημα της κατάργησης της φιλοσοφίας δια της πραγμάτωσής της, ο Παπαϊωάννου θεωρεί ότι αυτή η παρανόηση οφείλεται στον ίδιο τον νεαρό Μαρξ αναφορικά με τον φοϊερμπαχικό εαυτό του, επικρίνοντας την έλλειψη εφαρμογής της εγγελιανής διαλεκτικής (Παπαϊωάννου, 2009, σ. 150). Διαβάζουμε χαρακτηριστικά από τον Παπαϊωάννου:

Είναι φανερό ότι δεν θα μπορέσουμε να ανακαλύψουμε τη φιλοσοφική σκέψη του Μαρξ σε αυτή την κατεύθυνση. Αν απέρριψε τη “θεία διαλεκτική” του Χέγκελ, το έκανε προφανώς για λόγους διαφορετικούς από αυτούς που τον ώθησαν να διακηρύξει την “πραγμάτωση” και την “κατάργηση” της φιλοσοφίας (Παπαϊωάννου, 2009, π. 151).

Θεωρεί δηλαδή ότι οι ευκαιριακές και καθόλου συνεπείς αναφορές του Μαρξ περί της πραγμάτωσης και κατάργησης της φιλοσοφίας σκόπευαν περισσότερο στον εμπλουτισμό της πολιτικής από φιλοσοφικές έννοιες παρά ως προγραμματικές δηλώσεις που θα έπρεπε κανείς να τις λάβει σοβαρά υπόψη του. Ακριβώς για αυτό το

λόγο, ο Παπαϊωάννου διατηρεί μια πολύ μεγαλύτερη επικριτική στάση στους επιγόνους του Μαρξ, από ότι αντίστοιχα ο Αξελός. Ο Παπαϊωάννου είναι πολύ προσεκτικός στον εντοπισμό κοινών σημείων, αλλά και διαφοροποιήσεων τόσο στο έργο του Έγκελ όσο και του Φόιερμαχ. Αντίθετα ο Αξελός σε άμεση συνάρτηση με πολλούς ορθόδοξους μαρξιστές είναι πολύ πιο αναλυτικός στην περιγραφή και ανάλυση των επιρροών του Χέγκελ και του Φόιερμαχ στον Μαρξ από ότι ο Παπαϊωάννου.

Άλλη, πολύ σημαντική ομοιότητα που διαπιστώνεται μεταξύ των δύο διανοητών είναι η αναγνώριση ότι ο Μαρξ προκειμένου να περιγράψει την ανθρώπινη αλλοτριώση βασίζεται σε έναν τύπο κοινωνικού ανθρώπου που δεν έχει υπάρξει ποτέ στην ανθρωπότητα. Ο Αξελός οντολογικά μιλώντας αναφέρει ότι η ορατότητα του πραγματικού «Είναι» του ανθρώπου διαπιστώνεται μόνο στην αρνητικότητά του (Αξελός, 2000, σ. 166). Ο Παπαϊωάννου επιμένει ότι ο καθολικά αλλοτριωμένος άνθρωπος που περιγράφει ο Μαρξ είναι ο άνθρωπος που ζει στον Μάντσεστερ και εργάζεται στις κλωστοϋφαντουργίες. Επομένως η συγκεκριμένη μορφή αλλοτρίωσης αποτελεί συνθήκη που γενικεύεται σε όλες τις εποχές. Είναι σαν σε όλες τις εποχές να παραμένει ανενεργή η μορφή του καθολικού ανθρώπου. Η μορφή του ανθρώπου που ποτέ κανένας δεν συνάντησε και ενδεχομένως να μην συναντήσει ποτέ του.

Πέρα από την ομοιότητα μεταξύ των δύο διανοητών για το ζήτημα της αλλοτρίωσης, εντοπίζουμε και μια ξεκάθαρη διαφοροποίηση. Είδαμε προηγουμένως ότι ο Παπαϊωάννου αποδέχεται τη σχετική εμφάνιση της (ανώριμης έστω) καθαρής σκέψης που να αντιστοιχεί αναλογικά σε ένα συγκεκριμένο βαθμό ανάπτυξης της παραγωγικής δραστηριότητας. Με βάση τη διάκριση που κάνει μεταξύ της ιδεολογικής και της πραγματικής αλλοτρίωσης θεωρεί ότι η αυτονόμηση των ιδεών θεωρείται περισσότερο αποκρυπτική και σκοτεινή σε σχέση με την οικονομική αλλοτριώση, εξαιτίας της μερικώς ανεπτυγμένης παραγωγικής δραστηριότητας. Αντίθετα, διαπιστώσαμε ότι ο Αξελός θεωρεί πως η σκέψη ήταν ανέκαθεν καταδικασμένη να μην μας παρουσιάζει καμία αντιστοιχία με την πραγματικότητα, διότι η σκέψη ήταν εξ αρχής αποκομμένη από την πρακτική δραστηριότητα του ανθρώπου.

Επίλογος

Ως τελικό συμπέρασμα ολοκληρώνοντας ετούτη την εργασία, θα λέγαμε ότι κύριο χαρακτηριστικό της προσέγγισης του Παπαϊωάννου είναι η αποδοχή της συνέχειας μεταξύ του όψιμου και του νεανικού έργου του Μαρξ. Παρότι, σε ορισμένα σημεία ο τρόπος παρουσίασης της εξέλιξης της μαρξικής σκέψης παρουσιάζεται ως η σταδιακή και τελικά πλήρης αποκήρυξη των νεανικών γραπτών του Μαρξ από τον ίδιο, ο Παπαϊωάννου εντοπίζει κοινά στοιχεία σε όλες τις περιόδους της ζωής του Μαρξ. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το σταθερό ενδιαφέρον για το ζήτημα της εργασίας στη ζωή του ανθρώπου σε όλα ανεξαιρέτως τα έργα του. Εξαιρέση στο συγκεκριμένο ζήτημα, αποτελεί η λατρεία του νεαρού Μαρξ για την εργασία, σε αντίθεση με τον ώριμο Μαρξ που εντοπίζει εντός της εργασίας πάντοτε μια μορφή ανελευθερίας. Παρότι και ο Αξελός αναγνωρίζει ορισμένες ασυνέχειες του ώριμου από τον νεαρό Μαρξ, δεν παύει και αυτός, όσον αφορά στην εργασία να ερμηνεύει το μαρξικό έργο με όρους αποθέωσης της τεχνικής. Η έννοια της Τεχνικής τελικά αποτελεί την ραχοκοκαλιά της ανάλυσης των δύο στοχαστών και ο συνδυαστικός κρίκος που συνέχει ολόκληρο το μαρξικό έργο.

Ωστόσο, πέρα από τις ομοιότητες και τις διαφορές τους και πέρα από τον τρόπο πρόσληψης του μαρξικού έργου εν γένει, οι δύο στοχαστές που μας απασχόλησαν σε ετούτη την εργασία, επιβεβαίωσαν την μοναδικότητα και την ιδιοφυία της σκέψης τους. Η πνευματική τους ακεραιότητα δεν επιβεβαιώθηκε εξαιτίας των προβολών και των προεκτάσεων που έκαναν με αφορμή την σκέψη του Μαρξ. Αντίθετα, το μεγαλείο της σκέψης τους αναδείχθηκε εξαιτίας της εκδήλωσης του μεγάλου τους σεβασμού, της προσεκτικής τους ανάλυσης καθώς και του μεγάλου στοχαστικού τους βάθους που επέδειξαν σε συνάρτηση με το μαρξικό έργο. Οπωσδήποτε, η σκέψη τους δίχως τη βαθειά γνώση του μελετητή με μελετάνε ή που αναφέρονται πολύ δύσκολα μπορεί να γίνει κατανοητή. Ωστόσο, με ώθηση τη στοχαστική περιέργεια προκειμένου να τους κατανοήσουμε θα είμαστε διπλά κερδισμένοι μελετώντας παράλληλα προσεκτικά τα εκάστοτε αντικείμενα μελέτης τους.

Βιβλιογραφία

- Aron, R. A. (2009). Πρόλογος. Στο Κ. Παπαϊωάννου, *Μαρξ και Μαρξισμός: οντολογία και αλλοτρίωση* (σσ. 9-28). Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.
- Axelos, K. (2015). *Introduction to a Future Way of Thought: On Marx and Heidegger*. Lüneburg: meson press eG.
- Durkheim, E. (1997). *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press.
- Foucault, M. (2011). *Η Ιστορία της Σεξουαλικότητας: η βούληση για γνώση*. Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.
- Heilbroner, R. L. (2000). *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου: η ζωή, οι καιροί και οι ιδέες των μεγάλων οικονομολόγων*. Αθήνα : Εκδόσεις Κριτική.
- Memos, C. (2013). Axelos, Castoriadis, Papaioannou and Marx: Towards an anti-critique. *Philosophy and Social Criticism* , 39 (10), σσ. 1029-1047.
- Memos, C. (2014). Marx in Question. Στο C. Memos, *Castoriadis and Critical Theory - Crisis, Critique, and Radical Alternatives* (σσ. 70-99). London: palgrave macmillan.
- Mendelson, J. (1979). On Engels' metaphysical dialectics: A foundation of orthodox "Marxism". *Dialectical Anthropology* , 4 (1), σσ. 65–73.
- Samuelson, P. A., & Nordaus, W. D. (2000). *Οικονομική* (Τόμ. Β). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Αλτουσέρ, Λ. (1978). *Για τον Μαρξ*. Αθήνα: Εκδόσεις Γράμματα.
- Αντωνοπούλου, Μ. Ν. (2008). *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
- Αξελός, Κ. (2000). *Ο Μαρξ στοχαστής της τεχνικής: από την αλλοτρίωση του ανθρώπου στην κατάκτηση του κόσμου*. (Τ. Αθανασόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Λύτρας, Α. (2004). *Δοκιμές στην ταξική ανάλυση: Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Λύτρας, Α. Ν. (2016). *Η μισθωτή εργασία στην κοινωνική οργάνωση: Οι πραγματικότητες στην απασχόληση και η εδραίωση της εργασιακής αυτονομίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Μαρξ, Κ. (1975). *Οικονομικά και πολιτικά χειρόγραφα του 1844*. (Μ. Γραμμένος, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Γλάρος.
- Μαρξ, Κ. (2012). *Το Κεφάλαιο* (Τόμ. 1ος). (Π. Μαυρομάτης, Μεταφρ.) Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.

- Μαρξ, Κ., & Ένγκελς, Φ. (2003). *Η γερμανική ιδεολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός.
- Μερλώ-Ποντύ, Μ. (1984). *Οι περιπέτειες της διαλεκτικής*. (Μ. Λυκούδης, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.
- Παπαϊωάννου, Κ. (2009). *Μαρξ και Μαρξισμός: οντολογία και αλλοτρίωση* (Τόμ. 1). (Β. Τομαράς, Μεταφρ.) Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις.
- Παπαϊωάννου, Κ. (2012). *Μαρξ και μαρξισμός: τάξεις και ιστορία* (Τόμ. 2). (Β. Τομαράς, Μεταφρ.) Αθήνα: εναλλακτικές εκδόσεις.
- Πουλαντζάς, Ν. (1982). *Οι Κοινωνικές Τάξεις στον Σύγχρονο Καπιταλισμό* (Τόμ. Β). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Στάλιν, Ι. Β. (1945). *Διαλεκτικός και Ιστορικός Υλισμός*. (Φ. Σκοτάδης, Μεταφρ.) Αθήνα: Παπαζήσης.
- Φόϋερμπαχ, Λ. (1990). *Για την Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας και άλλα δοκίμια*. (Σ. Καμπουρίδης, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Αναγνωστίδης Γερ.